Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

Алдан-маадырларның 120 чыл ою — Тыванын төөгүзүнде онза болуушкун

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 90 (16701)

2003 чылдың ИЮЛЬ 22, вторник

Ат салган шагы 19.35
Садар өртээ 3 рубль.

БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ

Хүндүлүг сүт-хөлчүлер!

Тыва Республиканың Чазааның мурнундан тыва чоннуң төөгүзүнде балалбас исти арттырып каан алдан-маадырларның тура халыышкынындан бээр 120 чыл ою-биле силерге изиг байырны чедирдим!

Бо байырлал чүгле тываларныы эвес, а бүгү республика чонунуң байырлалы. Делегейниң чоннары чурттуң хосталгазы, бот-догуннаашкыны дээш туржуп, ол дээш амы-тынын харам чокка берип чораан маадырларын амдыгаа дээр алгап-йөрээп чоруур. Самбажыктың, Кожагар-Комбулдайның, Дажыманың дээш, оондаа өске маадырларывыстың дөргүл-төрелинге изиг байырны чедирип, аас-кежикти, чедиишкиннерни күзедим!

Моон-даа мурнунда тывалар бодунуң эргелери, хосталгалары дээш туржуп келген. Алдан-маадырларның манчы-кыдат дарлалынга удур тура халыышкыны чүгле аймак-суму иштинге эвес, бүдүн Даа кожуунга өөскүп тараан болгаш бүдүн тыва чонну каттыштырып, чаңгыс омак-сөөктүг чон-дур бис деп билигни кижи бүрүзүнүң угаанынга сиңирген. Өгбелеривистиң туржуп чораан күзели 1921 чылда боттанган — делегей картазынга ботдогуннаан Тыва Арат Республика көстүп келген. Ам бо хүннерде акы-дуңма Россия Федерациязы-биле бир дөмей, Тыва политиктиг болгаш экономиктиг чуртталгазын ажык-чарлыг болдуруп, демократчыдарының таваан салган.

Бурунгуларывыстың төөгүзүн сагынмышаан, боттарывысты делегей сайзыралындан хоора бодавайн, үе-дүптен кожа чурттап келген кожаларывыс Моол, Кыдат болгаш Россия-биле экономика-культурлуг харылзааларывысты улам ыңай быжыктырар ужурлуг бис.

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чыл ою-биле, эргим өңнүктер! Иштики болгаш даштыкы дарлакчылар-биле камхайыра чок демисежип чораан өгбелеривистиң чырык овуру чоннуң сагыжынга кезээ мөңгеде артар болзун. Силер бүгүдеге хей-аъды бедик, ажыл-ишке шудургу болуруңарны, аас-кежикти күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Сарыг-оол Сааяның "Алдан-маадырлар" деп чураан чуруу.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың Чарлыын езугаар Сүт-Хөл кожуунның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киирген ачы-хавыяазы болгаш үлүү дээш Сүт-Хөл кожуунның ажылдакчыларын шаңнаан.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» Хүндүлүг атты

Алдан-Маадыр сумузунда «Хемчик» МУБ-та кадарчы **Чуруш Аныяковна Ооржакка**;

«Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

Алдан-Маадыр сумузунда «Хемчик» МУБ-та мал эмчизи **Эпей Дагбаевна Ондарга**;

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Хүндүлүг атты

«Хемчик» МУБ- та гидротехник **Чучун Кордемович Ооржакка**;

«Хемчик» МУБ-та прораб **Борбак-оол Чижаевич Ондарга**;

«Хемчик» биче бүдүрүлгеде бригадир **Михаил Эрес-оолович Ховалыгга**;

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

Алдан-Маадыр ортумак школазында эге класстар башкызы **Чечек Бүкүүевна Монгушка** тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижиибиле

«Хемчик» биче бүдүрүлгеде тудугжу **Игорь Төгүсович Ондарны**;

Чадааннаның Сүт-Хөлде ОСТУ-да машинист **Оюн-оол Кан-оолович Ооржакты**;

Алдан-Маадыр сумузунда «Хемчик» МУБ-та механизатор **Сонгаар-оол Хүргүл-оолович Монгушту**;

Алдан-Маадыр сумузунда «Хемчик» МУБ-та чер суггарыкчызы **Виктор Шыдырааевич Ооржакты**;

Алдан-Маадыр сумузунда «Хемчик» МУБ-та кадарчы **Көшкен-оол Көк-Хунаевич Монгушту**;

Алдан-Маадыр сумузунда фельдшер **Сүгдер Санчай-ооловна Монгушту** шаңнаан.

* * *

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2003 чылдың июль 21-де № 341 Чарлыын езугаар хөй чылдарда үре-түңнелдиг кады ажылдажылгазы болгаш 65 харлаанынга холбаштыр Томск областың Күрүне Думазының даргазы **Борис Алексеевич Мальцевке «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** Хүндүлүг атты тывыскан.

ЧАШТАНЧЫДАН ЧАЛБЫЫШ ҮНГЕН

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылын демдеглеп эрттирер дугайында Алдан-Маадыр суму болгаш Сүт-Хөл кожуун чагыргаларының шиитпирлерин Тыва Республиканың Чазаа деткээш, бо республика байырлалын июль айда эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган. Юбилейни белеткээр болгаш эрттирер Чазактың организастыг комитедин тургускан. Ол ышкаш байырлалга төлептиг ужуражыры-биле чорудар белеткел хемчеглериниң программазын хүлээп алган.

Тыва улустуң төөгүзүнде кезээ мөңгеде балаттынмас болуушкун — алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылынга тураскааткан байырлал бөгүн Сүт-Хөлде эгелей берген.

Бо улуг найыр-биле холбаштыр Сүт-Хөл кожуун чагыргазының өмүнээзинден бүгү Тыванын хөй националдыг чурттакчы чонунга изиг байырны чедирип тур мен. Ол ышкаш уттундурбас төөгүлүг болуушкуннуң маадырларының төрелдеринге, эрткен үениң ол болуушкуннарынга киришкен бүгү кижилерниң салгалдарынга сеткилдиң ханызындан байырны чедирдим. Эргим чонум, чаңгыс чер-чурттугларым! Чараш бойдус чурумалдыг, байлак аккөк Тывавыстың болгаш Сүт-Хөл кожуунувустуң бурунгаар хөгжүлдезинге киирип турар тургузукчу күш-ажылыңарга чедиишкиннерни күзевишаан,

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыванын төөгүзүнде онза болу ушкун

ЧАШТАНЧЫДАН ЧАЛБЫЫШ ҮНГЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзедим.

Бистиң өгбелеривистиң сураглыг алдан-маадырларның тура халыышкыны — Тыванның төөгүзүнде элеп читпес арынның бирээзи. Иштикиниң болгаш даштыкының ийи даклыр дарлалынга удур амы-тынын артынга каггаш, хостуг амыдырал, эрге-шөлээ дээш эрес-дидим араттарның эвилелдиг демисели национал бот-медерелдиң өзүлдезинге, аймактарның башкаланчаан ажып эртеринге, төрүттүнген черинге, төрел чонунга ынак болурунга идигни берген.

Алдан-маадырларның тура халыышкыны баш бурунгаар көрдүнген сорулга, организас чогу, ала-чайгаар шимчээшкин болганындан бастырган, ооң киржикчилерин каржызы-биле шаажылаан. Ындыг-даа болза оларның хосталга, эрге-шөлээ дээш бодап чораан бодалдарының одун салгакчылары өжүрбээн, харын-даа хөрлээлеткен. Чаштанчы оттан чалбыыш үнер деп мерген угаанныг тывалар кончуг шын угаап сөглээн. алдан-маадырларның хосталга дээш демиселиниң чаштанчы оду чоорту хөрлээлээш, 1914 чылда Россия биле Тыванның аразынга харылзааларның эгелээринге, 1921 чылдың августа Тыва Арат Республиканың тургустунарынга салдарны чедирген. Ынчангаш алдан-маадырларның бодалдары бодараан, "чаштанчы от чалбыышталып үнгени" ол-дур. Моон бээр Тыванның социал-экономиктиг хөгжүлдези, күрүне тургузуунуң сайзыралы эгелээн, бурунгаар депшилгелиг базымнарны кылган.

Алдан-маадырларның өлүм чок херээн алдаржыдып мөңгежидеринге Тыва Арат Республиканың Биче хуралының Президиумунуң 1941 чылдың майда болган хуралының шиитпири улуг рольдуг болган. 1883 чылда Хемчикке иштикиниң болгаш даштыкының дайзыннарынга удур тура халышкан революсчу алдан кижини «алдан дургуннар» дивейн, алдан-маадырлар деп адаарын доктааткан. Ол ышкаш «Алдан-маадырларның тура халыышкынын улам ыңай шинчилээриниң болгаш ооң киржикчилериниң тураскаалын мөңгежидериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» ТР-ниң Чазааның 1993 чылдың июньда хүлээп алган доктаалы алдан-маадырларның аттарын улам көдүрген, моон соңгаар чүү кылырын тодаргайлаан.

Тыва Арат Республика, Тыва автономнуг область, Тыва АССР болгаш Тыва Республиканың чылдарында алдан-маадырларның тура халыышкынының төөгүзүн шинчилээр, оларның маадырлыг демиселин шын көргүзүп турар янзы-бүрү жанрлыг чечен чогаалдарны чогаадыр, маадырларга тураскаалдарны мөңгежидер талазы-биле биче эвес ажылдарны Тывага кылып чоруткан. Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың сентябрьда хүлээп алган доктаалы-биле алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чылынга тураскааткан бир дугаар республика байырлалын 1993 чылдың июнь айда Оргу-Шөлге эрттирген. Бо дээрге хосталга дээш демисежип турган өгбелеривистиң ат-алдарын, тура халыышкынның ужурдузазын улам көдүрген, бо болуушкунну эртем талазы-биле шинчилээрин ханылатканы-дыр. Ам алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылынга тураскааткан ийиги республика байырлалын демдеглеп турарывыс бо.

Алдан-маадыр өгбелериниң соон салгаан Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Өвүр кожууннарның чурттакчы чону улуг найырны ажыл-ижинде, амыдыралында багай эвес көргүзүглерлиг уткуп турарлар. Ооң тодаргай чижээн алдан-маадырларның чурту — Сүт-Хөлден көрүп болур. Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдары турза-даа, кожуунда өнчүнүң бүгү хевириниң ажыл-агыйлары рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр ажылдап турарлар. Мал болгаш чер ажылы сайзырап орар. Чер — бистиң кол чемгерикчивис, ынчангаш ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидеринче кичээнгей салдынган. Чыл бүрүде кожуун 5 муң га черде тарааны тарып келген. Эрткен чылын бир гектардан ортумаабиле 11 центнер дүжүттү алган. Малдың баш саны көвүдээн, ооң продуктуларын чон колдады рынокка саргаш, киирип алган орулгазы-биле амыдырап турар. Чурттакчы чон азырадыкчы хөөнден үнүп, боттарын боттары хандыртынарынче сагышты салып эгелээн. Боттарының хуу дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер дээш шудургу ажылдап турар болу бергеннер. Культура, школа, эмнелге болгаш өске-даа социал адырның албан черлериниң ажыл-чорудулгазы чүгээртээн, кышка белеткелди доосканнар.

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылының байырлалынга төлептиг ужуражыры-биле чорудар белеткел хемчеглериниң программазын күүседир дээш республиканың оргкомитеди-биле кады кожуун чагыргазы боттуг ажылды чоруткан. Ооң түңнелинде ол күүсеттинген. Теве-Хая — Суг-Аксы аразының автооруун асфальтылаарынга чамдык бергелер турзадаа, ону Чадааананың орук-септелге-тудуг эргелели Кызылдың «Восток» орук тудар организацияның, Абазаның орук тудар бригадазының киржилгези-биле доозуп, ажыглалга киирген. Олар кыска үениң дургузунда улуг хемчээлдиг, кожуунуң бурунгаар хөгжүлдезинге кончуг рольдуг орукту тудуп бергеннер. Оон аңгыда Хемчикти кежир көвүргүү чаартып септээннер.

Суг-Аксында кожуунуң чаа Культура бажыңын ажыглалда киирген, үптеттинген турган ийи каът бажыңны эде дерээш, социал төптү ажыткан. Базаарны, стадионну эде кылган, суурнуң үш кол кудумчузун чаагайжыткан. Алдан-Маадыр суурнуң Самбажык аттыг Культура бажыңын, музейин септээн, кудумчуларын чаагайжыды кылган, Суг-Аксындан олче баар автоорукту дескилээн болгаш кожуунуң өске-даа сумуларында, суурларында эвээш эвес ажылдар кылдынган. Оон аңгыда спортчу маргылдаалар, культура хемчеглери эрттиреринге хынамчалыг белеткенген бис. Ынчангаш сүт-хөлчүлер өгбелеринге тураскааткан байырлалды төлептиг уткааннар.

Бо чүгле сүт-хөлчүлериниң эвес, бүгү Тыванның чонунуң байырлалы болганда, бистиң ак-көк Сүт-Хөлге аалдап келириңерни чалааш, спортчу маргылдааларга, культура хемчеглеринге идепкейлиг киржириңерни, чедиишкиннерни күзедим. Байырлал-биле, эргим чонум!

Иван МОНГУШ,
Сүт-Хөл кожуун чагыргазының баштыңы.

ӨГБЕЛЕРНИҢ ЧУРТУНДА

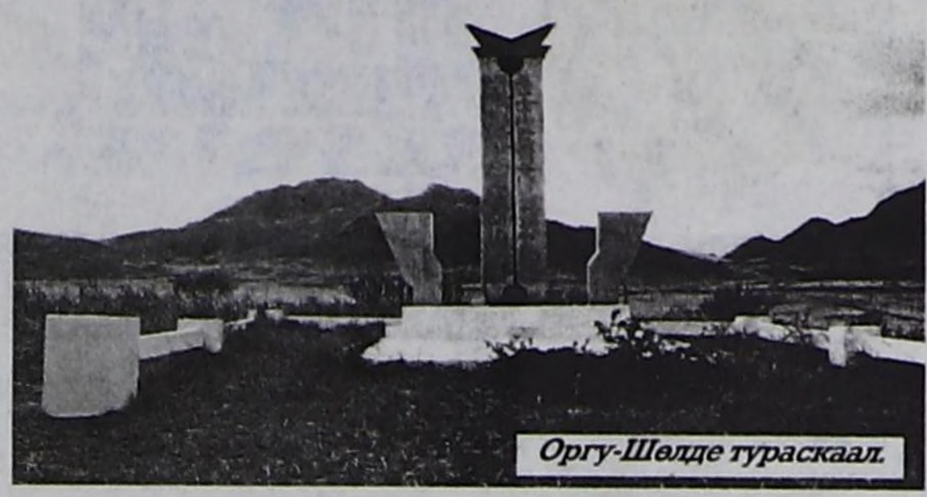

Оргу-Шөлде тураскаал.

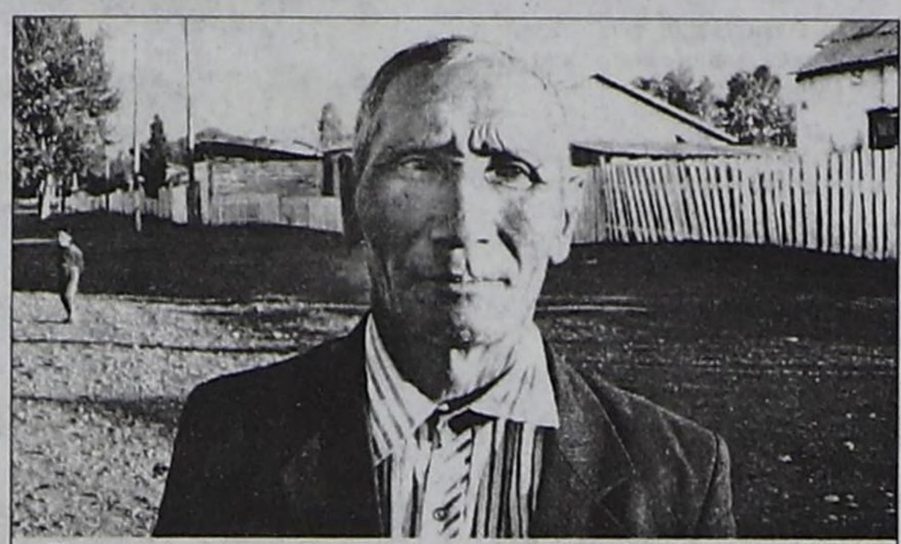

Күш-ажылдың хоочуну механизатор Шолбан-оол Ондар.

10-гу класстың өөреникчизи Шенне Ооржак.

Самбажык аттыг Культура бажыңының директору Алефтина Монгуш.

"Хүнчүгеш" уруглар садының көжизидикчи башкызы Айгерим Ооржак танцыгчылар Ая, Чайка-биле.

Алдан-маадырларның 1883-1885 чылдарда тура халыышкынының төвү Сүт-Хөлдүң Кара-Дагга, Оргу-Шөлге болуп турган. Бо девискээрлер — оларның ыдыктыг чурту. Олар ам Алдан-Маадыр сумузунга хамааржыр. Байырлал бүдүүзүнде аңаа чеде бергеш, алдан-маадырларның салгалдарының ажылы, амыдыралы-биле таныжар аргалыг болдум. Олар сураглыг өгбелериниң чер-чуртунуң төөгүзүн эки билир, девискээриниң социал-экономиказын хөгжүдер дээш кызымак ажылдап чоруур кончуг төлептиг чон дээрзинге бүзүредим.

Амгы Алдан-Маадыр суурнуң турар черин Көк-Терек булунуң деп адаарын билип алдым. Ол Чөөн-Хемчик кожууннуң Хорум-Даг сумузунга хамааржыр турган. 1941 чылда Сүт-Хөл кожуун тургустунарга ол аңгы суму болу берген. Бурунгу өгбелеринге тураскаадып сумуну, ооң төвү Алдан-Маадыр деп адаан. Моон эгелээш бо черге үндезин чаартылгалар болган.

1961 чылда «Алдан-Маадыр» совхоз тургустунган, ооң ишчилери боттарының бурунгуларының ат-алдарынга төлептиг болуп, бүдүрүкчүлүг ажылдааш, кыска үениң дургузунда ажылагыйын республиканың мурнакчыларының санынче кирген. Совхоз Бүгү-эвилелдиң, Бүгү-россияның, Тыванның социалистиг чарыштарынга каш удаа тиилекчизи болуп келген. Бо улуг херекке малчыннар Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Даңы-Намчал Ооржак, Чазактың шаңналдарын алганнар Доржу Ооржак биле Серен Ооржак алышкылар, Оттук Монгуш, чер ажылдакчылары Кызыл-оол Алдын-оол, Эрес-оол Монгуш, механизаторлар Маска Ооржак, Шолбан-оол Ондар болгаш өске-даа он-он мурнакчылар күш-ажылчы үлүүн киирген.

Амгы үеде совхоз Сүт-Хөлдүң «Хемчик» каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң салбыры кылдыр эде организастаттынган.

— Бистиң салбыр мал болгаш чер ажылын хөгжүдер угланыышкынныг, бо талазы-биле көргүзүглеривис багай эвес. Бо

(Уланчызы 3-кү арында).

Тыванын төөгүзүнде онза болу ушкун

ӨГБЕЛЕРНИҢ ЧУРТУНДА

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

чазын 300 ажыг гектарда тараа культураларын суггаттыг черлерде тараан бис, үнүжү эки. Мында бодунуң херээнге бердинген кижилер ажылдап турар. Ынчангаш өгбелеривис байырлалын эки уткуп тур бис — деп, салбырның удуртукчузу Ортун Сарыглар чугаалап олурду.

Алдан-маадырларның тура халыышкынының төөгүзүн, ооң киржикчилериниң салгалдарының ук-ызыгуурун шинчилээр, өөренир талазы-биле сумуда кандыг ажыл чоруп турарын республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң суурда салбырының директору Клавдия Донгак чугаалап берген. Бо салбыр 1995 чылда ажыттынган, оон бээр чугула ажылдарны кылганын таныжып көрдүвүс. Алдан-маадырларның салгалдарын дилеп тыпкаш, оларның даңзызын көскү черде аскан болду. Өгбелериниң салгалдарының ук-ызыгуурун тодарадыр, тывар талазы-биле Алдан-Маадыр ортумак школазының өөреникчилери улуг ажылды кылып турар. Онгу класстың өөреникчизи Шеңне Ооржак Самбажык, Садыяажык алышкыларның салгалдарын элээн каш чыл шинчилеп келгеш, улуг хемчээлдиг ажылды бижээн. Ону музейде делгээн, маңаа келгенкааткан элээн каш тураскаалдарның автору. Оларның аразындан Сарыг-Сиген артының кырында, Оргу-Шөлде тураскаалдары онзаланып турар. Чүл дээрге утказы кончуг ханы, ооң дугайында хөйнү чугаалап болур, чүгле демир аймаандан шуткуп кылган, кончуг быжыг. Оргу-Шөлде тураскаалда Улястайга каржызы-биле шаажылаткан 47 маадырларның фамилияларын, аттарын демирден шуткуп сиилбирлээн, экиле кылган чогаадыг.

— Сурагжаан өгбелеривистиң аталдарын мөңгежидерибиле тураскаалды төлевилеп чогаадыр, ооң утказы кандыг болурунуң дугайында бодал меңээ шагда-ла кирген, элээн каш чыл дургузунда угаазылап, төлевилеп, чогаадып келгеш, тураскаалдарны кылган мен. Олар чоннуң сагыш-сеткилинге тааржып турар хире — деп, Ортун Эртинеевич чугаалаар болду. Шынап-ла, ол тураскаалдарны көргеннер ооң авторунга эки үнелелди берип турарын дыңнадым.

Сарыг-Сиген артында тураскаал.

Күш-ажылдың хоочуну механизатор Маска Ооржак.

нерниң кичээнгейин ол хаара тудуп турар чорду. Бо дугайында илеткелди Шеңне алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылынга тураскааткан республиканың эртем-практиктиг конференциязынга кылган.

Өгбелеринге тураскаалдарны чогаадып, кылыр дээш алдан-маадырларның амгы салгалының кижилери улуг кичээнгейни салып турар. Бо черниң үндезин чурттакчызы ус-шевер, каңнакчы мастер, Алдан-Маадыр суму чагыргазының даргазы, "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" Ортун Сарыглар — маадырларга тураскаалдарлыг ажылдакчызы" Ортун Сарыглар — маадырларга

Александр ДАРЖАЙ

МОНГУШ ОТТУКАЙ

Бо хүннерде Сүт-Хөл кожуунунуң девискээринге кайгамчык байырлал эгеледи. Ол дээрге ады-сураа чүс чыл ажыг үе иштинде сурагжып нептерээн, тываларның национал чоргааралы, ыдыктыг маадырлары – алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чыл оюн демдеглээн байырлалы-дыр. Ол дээрге тыва чоннуң амгы салгалының эрес-дидим адаларынга, оларның эверевес ат-алдарынга дээди хүндүткел, тааланчыг чоргаарал, ынакшылдың эң-не арыг-чаагай, хумагалыг мөгейи-дир. Маадырларны ыдыкшыдып мөңгежидери –чүгле оларның чаагай адын диргизери эвес, харын амгы тывалар бистериң хей-аңдывысты көдүреринiң, сүлдевисти бедидериниң демдээ-дир. Ынчангаш бо чаагай езулалдың бүгү республика ужур-дузалыы ында.

Алдан-маадырлар дээрге кымнарыл ол деп айтырыгга салгал бүрүзүнүң харыызы ниитилел сайзыралының янзы-бүрү чадаларында аңгы-аңгы турганын билир бис. Ынчалзадаа «алдан-дургун кайгалдарны» бөдүүн чон эрткен чүс чыл дургузунда амгы бо хүннерге чедир бодунуң улуг маадырлары деп санап чоруур.

Тыва чоннуң шылгараңгай оолдарының бирээзи, төөгү эртемнериниң доктору Юрий Лудужапович Аранчынның алдан-маадырларның тура халыышкынын шинчилеп, ол дугайында тускай номну 1985 чылда үндүргени бо төөгүлүг болуушкунну, ооң киржикчилериниң ук-ызыгуурун, намдар төөгүзүн улам хандыр шинчилээринге канчаар-даа аажок улуг салдарлыг болган. Амгы үеде Ю.Л.Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халыышкыны» деп ному эртемденнер, чогаалчылар, башкыларның болгаш төрээн чонунуң эрткен төөгүзүнге хумагалыг, сонуургалдыг кижилериниң бир кол даяныр сүмелекчизи болу берген.

Ю.Л.Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халыышкыны» деп номунуң «Эге сөс» деп эгезин номчуп көөр болза, номчукчу ында мындыг одуругларны оваарып, кичээнгейге алыр апаар: «...1908 чылда чураан чанчын оруун, орус-кыдат кызыгаар айыткан кыдат эрге-чагыргаларның чурт чуруун барымдаалааш, «дургуннарның ат-сывын тодаргайлап даңзылаан болгаш оларның алыс чер-чуртун чижеглеп көргүскен. Бир эвес кижилериниң аттары барык-ла маргыш чок, шын тодараттынган болза, оларның чамдыктарының эрги аймаа, сумузу, чер-чурту соора тодараттынган бооп магатчок, мону номчукчу болгаап, соонда үнер номнарга шын айтырынга дузалажыр боор деп идегеп каар апаар-дыр».

Эртемден, улуг төөгүчүнүң бо номун парлалгадан мырыңай чаа үнгенде, 1985 чылдың ноябрь 4-те, ооң холундан белекке алыр аас-кежиктиглериниң бирээзи болган мен. Номну дыка кичээнгейлиг, улуг сонуургал-биле номчааш, амгы бо бижип турар үүлүмде ооң эгезинде **(үстүнде айыттым. А.Д.)** оваартыгның дугайында авторнуң бодунга чугаалаан мен. Юрий Лудужапович ынчан мени аныяк дивейн, мээң сөстеримни чөпсүнүп хүлээп алган кижи үве. Номнуң ийиги үндүрүлгезинге эдилгелер, чаа барымдаалар турар апаар дээрзин ол чугаалап олурду.

Юрий Лудужапович Аранчын-биле аравыста чугаа Оттукай дугайында болган. Мен "алдан-дургуннарның" бирээзи Оттукайның уруунуң оглунуң оглу кижи мен дээрзин кырган-авамдан (Монгуш Долчуң Оттукай кызы), Оттукайның оглу Сапыктың оглу –Монгуш Көк-оол (шолазы – Көк-Партия) ирейден болгаш Ак-Даш, Бора-Тайгада чурттап чоруур улуг назылыг төрелдергүлүмден бичии шаамдан тура дыңнап келгенимни чугаалаан мен. Мээң чугаамны Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Сүгдер Мачылаевна Содунам (Оттукайның уруунуң уруу, ачамның дуңмазы), Кызылдың №2 ортумак школазының директору чораан, хоочун башкы Дамдынчап Монгуш Очурович (Оттукайның оглунуң уруунуң оглу) олар база бадыткап болурун чугааладым.

Алдан-маадырларның киржикчилериниң бирээзи Оттукайны Куулар деп чоокка чедир салчаштырып келген. Херек кырында ону Монгуш Оттукай Мадаакай оглу дээр чораан. Ооң эрги үндезин аймаа Монгуш. Ооң адаиези-даа, боду-даа амгы Шеми девискээринге чурттавайн чораан. Оларның алыс чурту – Шеми аксындан шала кудулдур Хемчик уну Шанчыг ужу, Курттуг-Даш кавызы чораан. Монгуш Мадаакайның соонда ооң оглу алдан-маадыр Оттукай адаөгбелериниң чазаг-күзег, кыштаа болур Шанчыг ужун ээлеп чурттап чораан. Ол чуртка бодунуң сөөлгү хүнүнге чедир "Ак-Даш" совхозтуң малчыны, Оттукайның оглунуң оглу Монгуш Көк-оол Сапык оглу чурттап чорду.

1990 чылдарның төнчүзүнде ол кыштагта канчаар-даа аажок дерзии кем-херек үүлгедиишкини болган. Сезен хар чоокшулай берген кырган малчын акымны чаавай-биле иелдирзин өлургеш, оларның мага-боттарын өрттедипкен. Оларның-биле кады малчынның кады төрээн дуңмазы Дүүжүкпен угбайның кени базала калчаа-дерзии өлүрүкчүлериниң холундан барган үве. Ол дерзии үүлгедигниң дугайында ол үеде парлалга чепсектери бижип дыңнатканын номчукчулар утпаан боор. Ада-өгбемниң ачы-буянныг чурту Шанчыг ужунда кыштаг ол хевээр-ле ээнзиреп кагды. Алдан-маадыр тура халыышкынының идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи Монгуш Оттукайның чурту шак ындыг коргунчуг салым-чолга таварышканы ол-дур.

Ынчангаш Оттукайның чурту амгы Шеми эвес, а Хемчик унунуң Шанчыг, Курттуг-Даш, ооң эрги аймак, сумузу Куулар эвес, Монгуш турганының бир бадыткалы ол.

Чогаалчы Александр Чашоолович Тамба-Сүрүннүң 1977 чылда үнген «Шеми хемим» деп чыынды номунда кирген «Оттукай» тоожузунда Оттукайны Монгуш Оттукай деп бижип турар. Чогаалчының бижип турары-биле алырга, Монгуш Оттукай Чүгүрүк-Хүрең деп аттыг чораан болуп турар. Кара-Дагга, Бош-Дагга, Бижиктиг-Хаяга амбын шерии-биле сөөлгү сегиржип алыышкыннар үезинде Чүгүрүк-Хүрең ээзиниң тынын ап, чаакталып дошталып чыткан Хемчикти кежир халды берген. Аңдының ачызы-биле Монгуш Оттукай дайзыннарның холунга кирип, туттурбайн барган. Ол Ак, Алаштың кадыр-берт дагларының куйларынга каш чыл улаштыр чаштынып чоруп келген. Хамык үве удаажырап, оожургап келгенде, Улаастайга дириг арткан маадырларны хостап чандырып эгелээнде, 1880 чылдарның төнчүзүнде, аал-оранынга Актан чедип келген дээр үве. «Монгуш Оттукайның куйга чаштынып турда, ону каш чыл улаштыр Ак Ооржааның кадарчы уруглары улустан чажырып, ажаап, ашкарып-чемгерип келген үве ийин» — деп Монгуш Көк-оол акый (Көк-Партия) ынчаар сактып чугаалап олурганын дыңнаан кижи мен.

Монгуш Оттукайның туттурбайн барганының бир барымдаазы 1940 чылда шүлүкчү Сергей Бакизович Пюрбюге Монгуш Шокар-Сергениң (бодавыже Оттукайның чоок төрели турган хевирлиг. А.Д.) Хорум-Дагга ырлап бергени "Оттукайның ыры болур-дур" деп бодап чоруур мен. Ол ырдан каш одуругларны киирип көрейн:

Узун Хемчиим шынаазының
Ужу-кыдыын баспастадым.
Улуг даглар мээстериниң
Улар кужу болу бердим.

Хөрлүг бедик сыннар тепкеш,
Көк-ле борам суларады.
Хөлчүң-карам сактып чоктааш,
Хөрек-чүрээм уярады.

Ю.Л.Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халыышкыны» деп номунуң үшкү "Төөгүнүң барымдаалары" деп кезээнде төөгү документилери киргилээн. Оларның бирээзи – 1886 чылдың 3 айның 29-та Таңды Уранхайның амбын нояны бүгүдениң даргазы Өлзей-Очурдан даа кожуунуң чагырыкчызы үгер даа Дугарга болгаш Хемчиктиң бээзи кожуунуң чагырыкчызы Соруктугга чоруткан бижии бар. Ол бижикте мындыг одуруглар бар чораан: **«Силерниң кожууннарыңарның девискээринде чаштынып турар оор дургуннар: Дугаржаа, Мартый, Оттукай, Эрелчин, Садыяа, Морту, Борбакай болгаш өскелерни-даа доп-дораан тудуп бажыңнаңар, оларны чажырып-бузура бердиңер халак, ынчап окта болбас. Улаастайже улаштыр чорудары-биле оларны мээң таңмамче сүрүп чорудуңар».**

Оор-дургун Монгуш Оттукай ады кирген өөрү-биле туттурган турган болза, Улаастайга барып, бажын кестирери албан турган-дыр деп бодап келир үве болду.

Ю.Л.Аранчынның, Ч.М.Чаптың бижээн үүлдеринде Оттукай лама биле Монгуш Оттукайның аразында кандыг харылзаа барыл? Мону база сайгарып, улуг назылыг улустан айтыртынып турдум. Херек кырында алдан-маадыр тура халыышкынынга үш Оттукай холбаалыг болур чорду. Оттукай лама деп кижи турган, ооң алыс аймак-сумузу Чыргакы аксының Куулар Оттукай-Ланзыы (лама) дээр болган. Ю.Л.Аранчынның бодунуң номунуң «Эге сөзүнде» (арын 6) мындыг одуруглар бар: **«Мурнунда үнген Д.Б. Данзын-оолдуң үүлүнде дургуннарның аттарын салчаштырып, четче эвес киирген. Ынчаарга профессор В.И.Дулов О.Мандараанның 1945 чылда үгүртү очулдурган материалдарын ажыглааш, "дургуннарның" ылаптыг составын тодаргайлап шыдаваан. Оон туржук, ол үеде Т.Т.Седип-оолдуң моол дылдан очулдурган документилеринде чамдык стилистика талазы-биле билдинмес нарын үүлдерин аян-тээлеп кызыргылап каапкан болган төлээде, айтырыгның сүүзүнү аттынып калган боор-дур."**

Моон алгаш көөрге, Монгуш Оттукайның алыс төөгүзү үгле ооң эвес, каш-даа алдан-маадырларның ат-сывы, аймак-төөгүзү аттынып, салчажып, будулуп калганы илдең-дир.

Өлзей-Очурнуң оор-дургун Оттукайны амбын ноян таңмазынга тудуп эккелгеш, Улаастайже улаштыр чорудар дугайында 1886 чылда бижии-биле Ю.Л. Аранчынның номунда «Алдан-маадырлар» деп эгениң 49-ку арнында мындыг үүлдү: **«Дургуннарның аразында Дугар үгер даанның төрели Агаржаа, Оттукай лама, Мелдер-хам, Саңгына чергелиг феодалдарның төлээлери демиселди бүдүү буурадыр дээш кызып турган болгаш соонда барып олар агарып үнген боор-дур"** дээнин шүүштүрүп, нүүртештирип бодап орарымга, алдан-маадырлар тура халыышкынының үезинде үш Оттукай турганы ылап-ла тодарап келир болду. Чаңгыс Оттукай турган болза, амбын ноян Өлзей-Очур бодунуң бижиинге ол атты «Оттукай лама» деп бижиир турган ийикпе азы шуут-ла ооң адын адавас турган.

Чоокта чаа, июль 15-тиң хүнүнде, филология эртемнериниң доктору, профессор Доржу Сенгилович Куулар-биле алдан-маадырлар дугайында чугаалажы бээримге, ол Виктор Шогжапович Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизиниң кол маадырларның бирээзи Оппукайның овур-хевири Монгуш Оттукайның овуру үве ийин деп бадыткалдыг чугаалаар болду. Ол чугааның соонда мен бичии школачы шаамда «Самбажыкты» бистиң суурга көргенимни сактып келдим. Ынчан шии көрүлдезиниң соонда бистиң бажыңывыска Виктор Шогжапович биле Оппукайның ролюн ойнаан артист Алексей Дугур-оол хонган үве. Авам-ачам ол хүндүлүг аалчыларын бар шаа-биле хүндүлеп турар чораан. Улуг улус чугаазынга бичии кижи киржир эвес, чугаа база-ла Оппукай-Оттукай дугайында чоруп турарын даап билип олурган мен.

Сеткилимге база бир өөрүнчүг, чоргааранчыг үвени бо хүннерде «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязынга дыңнап, караам-биле көрүп номчудум. Юрий Лудужапович "Алдан-маадырларның тура халыышкынынга» эдилгелер киргени илереп келди. Улуг эртемденивис Монгуш Оттукайның чырыткылыг тураскаалынга чаагай үүлдү кылып, ооң эрги аймак, сумузун катап шыны-биле эгиткен болду. Номнуң чаа бижимел хевириниң «Алдан-маадырларның тура халыышкынының ужур-салдары» деп дөртү эгеде мындыг одуруглар бар чорду: «Үстүнде адааныывыс он бир аймактарда алдан-маадырларның уксаа-садыызы болур чүс-чүс кижилер бөгүн бар. Тыва Арат Республика үезинде база Совет Тыванның баштайгы чылдарында Кожагар-Комбулдайның оглу Сегбелдей, Садыяаның (Сарыылдыгның) оолдары Кижээжик, Чолдак-Ашак, Оттукайның уруунуң оглу Даржай суглар ажылдап, чурттап чораан. А Сегбелдейниң уруунуң оглу Ооржак Калдар-оол, Кижээжиктиң оглу Монгуш Дажы-Доржу, Чолдак-Ашактың оглу Монгуш Мышкыр-оол, Монгуш Оттукайның уруунуң оглунуң оглу чогаалчы Александр Даржай болгаш өскелер-даа бистиң үевисте ниитилелге, төрээн чонунга төлептиг үлүг-хуузун киржип, ак сеткилдиг ажылдап, чурттап чоруурлар".

1993 чылдың 6 айның 24-те Алдан-Маадыр суурга алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чыл болганынга тураскааткан байырлыг хуралга Ю.Л. Аранчын бодунуң илеткелиниң эгезинде Улаастайга шаажылаткан 47 алдан-маадырларның, сүрүш үезинде амбын шериинге өлүрткен 15 кижиниң, каржы-дошкун шүүлдени эрткеш, шаажылатпайн арткан 6 кижиниң ат-сывын адааш, Монгуш Оттукайны оларның аразынга киирип, тура халыышкынны изии-биле деткээн Хемчик унунуң, Чаа-Хөлдүң, Өвүрнүң чүс-чүс араттарының чырыткылыг тураскаалын мөгейип езулаарын чыылганнардан дилээн. Бажын кестирип шаажылаткан маадырларның аразында Оттукай Кууларның ады база бар чораан. Ынчангаш алдан-маадыр тура халыышкынынга үш Оттукай холбаалыг деп үвениң бадыткалы ол боор: Оттукай Куулар, Оттукай Монгуш, Оттукай-Ланзыы Куулар (лама).

Ынчангаш улуг төөгүчү эртемденивис Юрий Лудужапович Аранчынның чырыткылыг чырык адынга мөгейип, Монгуш Оттукайның Сүт-Хөлде, Чаа-Хөлдө чурттап чоруур салгакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенимни илередип чор мен.

Ю.Л.Аранчын «Алдан-маадырларның тура халыышкыны» деп номунда мынча дээн: «Хөй чүс араттарны демиселче эвилелдеп, эдертип киирген тываларның чоргаар оолдары алдан-маадырларның аттарын адаалы: Ондар Аалчымай, Хертек Авыкай, ...» дээш алдан сес кижиниң даңзызын тургузуп, оларның аразынга Монгуш Оттукайны киирип, «олар араттың алдан-маадырлары болур-дур» дээнинге сеткилим ханызындан чоргаарланып чоруур мен.

ХОСТАЛГА ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ

Бо чылын республиканың чону даштыкының колониалдыг болгаш чурт иштиниң феодалдыг кадыг-берге дарлалынга удур кыптыгып үнген, ады-сураа алдаржып алгаан алдан-маадырларның эрес-дидим тура халыышкынының 120 чыл оюн калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар.

Манчы-кыдат эжелекчилер 1757 чылда Тываны эжелеп чагырып алгаш, ооң арат чонун 150 ажыг чылдарның иштинде эне кадыг-дерзиизи-биле дарлап, мөлчүп келген.

Богда хаан баштаан манчы-кыдат феодалдар Тывага чурттаваан-даа бол, ооң сүүзүнүн, чулуун соруп чип чорааннар. Албан-үндүрүг ынчан арат чонну мөлчүүрүнүң кол хевири болу берген. Маньчжур императорга "сөңнээр" албан-үндүрүгнү үгле өлүк аймаа-биле төлээр турган. Чыл бүрү араттар 9 муң шилиндек киш кежин азы ол хире өртек-үнелиг өске-даа өлүк аймаан албан дужаар ужурлуг турган. Оон ыңай моол нояннарга албатылар болуп бектеттирген кожуун-сумулар янзы-бүрү үндүрүглерни мал-маган-биле, а ол ышкаш өлүк-биле төлеп турганнар. Ол ышкаш арат чон боттарының нояннарынга үндүрүгнү мал-маган болгаш аъш-чем-биле база төлеп чораан. Мындыг янзылыг даштыкы эжелекчилериң база чурт иштиниң феодалдарының кадыг-берге дарлалы үймээннерни, чепсектиг тура халыышкыннарны үндүреринге тыва араттарны каш-даа удаа албадап келген. Оларның аразында онзагай черни 1883-1885 чылдарда болган алдан-маадырларның тура халыышкыны ээлеп турар. Бо тыва араттарның тускайлаң хамаарышпас чоруу, деңг эргези, чөптүг чаагай чуртталгазы дээш маадырлыг демисели – амгы-даа, келир-даа үениң салгалдарынга кажан-даа балалып читпес төөгүлүг болуушкун болур болгаш болуп артар-даа ужурлуг.

Бо төөгүлүг болуушкун – колониалдыг болгаш феодалдыг дерзии дарлал-биле арат чоннуң кажан-даа эптеш чогун, оларга удур хан төгүүшкүннүг чидиг демиселин көргүскен. Ол дугайын төөгүнүң материалдары тодаргай хереченлеп турар.

Чоннуң бо маадырлыг өжээн негекчилериниң дугайында материалдарны чыып, өөренир талазы-биле биче эвес ажылдарны ТАР-ның Эртем комитединиң, Тываның дыл, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң (амгы гуманитарлыг шинчилел институду) эртем ажылдакчылары кылып келген. Олар Тываның Күрүне архивинде шыгжаттынып турар амбын нояннарның фондузунда тура халыкчыларны чырыдып, көргүзүп турар эрги моол бижикбиле бижиттинген материалдарның тыва дылче очулгазын кылып, хөй санныг сактыышкыннарны чыып бижээннер. Бо материалдарны өөренип шинчилээриниң талазы-биле баштайгы ажылдар 1940 чылдарның эгезинде көстүп келген. 1943 чылда ТАРН-ның Төп комитединиң теоретиктиг сеткүүлүнге баштайгы чүүлдү сактыышкыннарга даянып тургаш, О.Данзын-оол бижээн.

1950 чылда алдан-маадырларның тура халыышкынының дугайында чүүлдерни билдингир совет төөгүчү, тыва төөгүчүлериниң база бир башкызы, төөгү эртемнериниң доктору В.И.Дулов парлаан. Ооң чүүлдери бо хүннерге чедир эртем-методиктиг үнезин чидирбээн өзек ажыл бооп турар.

Сөөлгү чылдарда архив материалдарынга болгаш сактыышкыннарга даянып тургаш, "Алдан-маадырларның тура халыышкыны" деп солун болгаш ажыктыг номну хоочун тыва төөгүчү, төөгү эртемнериниң доктору Ю.Л.Аранчын бижип үндүрген. Оон ыңай 60-маадырларның тура халыышкынының 100 болгаш 110 чыл болган юбилейлеринге тураскааткан эртем-практиктиг конференциялар болгулаан. Аңаа кылган илеткелдер болгаш санал-оналдар солчуушкуннары солуннарга, ном, сеткүүлдерге парлаттынгылаан. Бо бүгү материалдар тура халыкчыларның дугайын билип алырынга улуг ажык-дузалыг болуру чугаажок.

Төөгү материалдарының хереченлеп турарын езугаар, алдан-маадырларның тура халыышкыны мындыг янзылыг эгелээн. Чамдык моол ноян, дүжүметтер оларның чонундан тыва кайгалдарның чылгыны сүрүп, мал-маганны оорлап турарын, ол дугайында чогуур хемчеглерни алырын Улаастайның чанчын сайытка, амбын-ноянга бижип, ол талазы-биле шыңгыы хомудалдарны киирген. Амбын ноян Өлзей-Очур бо талазы-биле чогумчалыг харыы хемчеглерни алырын Даа кожуунуң нояны үгер-даа Дугарга, Бээзи кожуунуң моол чагырыкчызы Соруктуга шыңгыы дааскан. Ол ийи кожуунуң нояннары Моолдан чылгылар сүрүп келген кижилерни тудуп, хоругдап, шиидип, торгаарыбиле Шекпээрниң Улуг-Алаак деп черге 12 өгну тиктирип, ийи кожуунуң чыыжын эрттирер дээн. Келдирип, кыйгырткан кижилерден кым-даа келбээнибиле чыыш болбаан. Тура халышканнар чыышка кээр туржук, харын-даа ноян, дүжүметтериң боттарын буруудадып турганнар. Чүге дээрге олар эрес-дидим, кайгал эрлерни мунар аът-хөл, аъш-чем-биле хандыргаш, Моолдан чылгыны оорладып эккелдиргеш, боттары аразында үлежип ап турганнар.

Тура халыышкын үезинде 10 харлыг элээди оол бооп өзүп келген Адаштай ирей 1939 чылда бижиттинген сактыышкынында мынча дээн: "Чүс чылгыны оорлааны шын, ону (чылгыны) оорлаарда, алтайларның чаалама чалаң, ондарларның Сеңгин чалаң, Балчый бижээчи, чаа ламаның акызы Караты чалаң олар чурттуң араттарынга аъдын мундуруп, аргамчы, кижениң дергилеткеш, оорладып эккелдиргени шын чүве... Оорладып эккелген 100 чылгызын боттары үлежип, хуваажып алгаш, ооң херээниң дугайында боттары чүү-даа чок актыг бооп, араттарның хуузу-биле уштунуп чыдып калган".

Ук үениң төре херээ туткан-нарының шак мындыг кажар, кара сагыштыын ханызы-биле угаап билгеш, хей черге буруудаттырган кайгалдар бөлүглежип алгаш, оларга удур демиселди – тура халыышкынны үндүргеннер. Ол болуушкун 1883 чылдың август айның төнчүзүнде, сентябрь айның эгезинде эгелээн. Олар Оргу-Шөлдүң Кара-Дагга туруп, турумчуп, чепсектиг лагерьни тургузуп алган. Тура халыкчылар ча-согуннар, чактыр боолар-биле чепсегленген. Дарыны болгаш окту боттары кылып ап турганнар. Чидиг бижектерни ыяштарга чыпшыр шарааш, чыда кылдыр база ажыглап турганнар. Сактыышкыннар материалдары-биле таныжып көөрге, алдан-маадырлар турган черинге даңгаарла кара боолаар, үргүлчү таңныылдажып алгаш турар, даг бажы үнүп хараар турганнар. Оларның хей-аъттыг, омак деп чүвези канчаар-даа аажок, ырлажыр, ойнаар, хүрежир турган.

Даа, Бээзи кожууннарның ноян, дүжүметтери тура халаннарны аалдарынче чанып кээрин, эрге-чагырга тутканнарбиле эптиг-чөптүг чугаалажырын каш-даа удаа оралдашкан. Чоннуң маадырлыг өжээн негекчилери: Силерге чагыртырының орнунга, "Кара-Дагны хаан кылыр бис, Оргу-Шөлдү олбук кылыр бис" деп харыыны бергеннер. Оларның "Бис чагыргавысты бодувус тывар бис" дээн сөстеринде хосталга, деңг эрге-чагырга, төлептиг шын чурттал-гаже чүткүлүн илередип, олче кыйгы салып турар ханы уткалыг үзел-бодал илереттингени чугаажок.

Тура халыкчылар 1883-1884 чылдарда ноян-дүжүметтериниң, феодалдарның мал-маганын сүрүп эккеп, ядыы арат өг-бүлелерге үлеп берип турган. Оон ыңай Тываже кара туразында шургуп кирип келгеш, арат-чонну мөлчүп, дарлап чораан чиижең орус садыгжыларның садыгларынче база халдаашкыннарны кылган. 1884 чылдың чазынында чиижең орус садыгжылар Иркутскиже мындыг медээни чоруткан: "Урянхайлар кажан-даа мындыг кара туразында туруп көрбээн. Хемчик унунда урянхайлар дургуннардан дээрбечи бөлүктер тургузуп, орустарны, урянхайларны хомудып, шүүдедип турар-дыр". Кажан орус садыгжылар чурт иштиниң ноян-дүжүметтериниң дугайында хомудал киирерге, олар боттарының чөгенчиин мынчаар илереткен: "Бараанны анаа-ла берип туруп көрүңер, сөөлүнде кожуунувус-биле төлеп бээр бис. Амдыызында бис оларга күш четпес-тир бис".

Тура халыкчыларның эрес-дидими, эрге-чагыргага удур демиселиниң чидигленгени, бөдүүн чонга эки хамаарылгазы улустарның хүндүткелин чаалап алган. Арат-чон тура халыкчыларны деткип, оларга кээп каттыжып-даа турган. Удаааанда тура халыышкын Тываның эң кол ийи кожуунун хаара туда берген. Олар Улуг-Хемниң, Чаа-Хөлдүң, Өвүрнүң Бора-Шай, Саглы болгаш өске-даа девискээрлериниң чону-биле харылзааны тудуп, аргыжып турар апарганы Хемчиктиң ийи кожуунунуң эрге-чагырга тутканнарын улам-на дүвүреткен. Олар тура халыышкынның өске кожууннарже нептереп, оларның чонун хаара туда бээринден сестип эгелээннер.

Даа, Бээзи кожууннарның нояннары ийи хире чылдың иштинде тура халыкчыларны эпчөп-биле-даа, күш-биле-даа базып чадап кааш, амбын нояндан дуза чедирерин дилээннер. Дургуннарга удур чогуур хемчеглерни ап, тудуп хоругдаарын Улаастайның генерал-чанчыны база негээн.

1884 чылдың күзүнүнде тура халыышкынны базары-биле амбын ноян Өлзей-Очур Оюннар, Салчак, Тожу кожууннарындан 300 хире шилиндек хыдыкчы отрядты чыып чепсеглээш, Өвүр одуртур, Хөндергей артын таварыштыр аъткарып чоруткан. Хыдыкчы шеригни Торлук мээрең баштап чораан. Алдан-маадырлар амбын ноянның таңма шерии кел чыдарын дыннааш, ийи кожуунуң нояннарын тудуп алыр деп шиитпирлээннер. 1884 чылдың күзүнүнде тура халыкчылар Бээзи кожуунунуң таңма черинге келгеш, ооң нояны турган моол Соруктуну Оргу-Шөлде лагеринге эккелгеш, каш хонуктар иштинде тудуп келгеннер. Бо үениң минниишкинин езугаар ап көөрге, тура халыкчылар кандыг-даа дээрбечи чорукту, азы биригээр чугаалаарга, эрге-чагырга тутканнарга удур өлүрүүшкүннүг халдаашкыннарны кылбайн турган. Ооң бир барымдаазы — Бээзи кожуунну чагырып турган моол дарга Соруктуга хол дегбейн, шыңгыы негелделерни кылганы. Дугарның соонда тура халыкчылар Даа кожуунунуң нояны үгер-даа Дугарны тудуп аар дээш ооң аалынга чедип кээрге, амбынның таңма чериниң кедегге чыткан Торлук мээрең баштаан хыдыкчы отряды хеп-хенертен халдаашкынны кылган.

Хөй санныг эки чепсегленген дээрбечи шериг 1885 чылдың ноябрьда тура халыкчыларны дерзиизи-биле базып каан. Оларның аттырары аттырып, туттурары туттуруп, дезери дезипкен. Деңг эвес күштүг ханныг сегиржип алыышкынның түңнелинде тура халыкчылар 21 кижизин чидирген. Дескен кижилерни сүрүп, ойладып, тударын тудуп, хоругдап турганнар. Аалоранында арткан улуг-бичии кижилерни үптеп-дээрбедеп, "бегбиле месилдежирге бели чок болур, хаан-биле кажыылажырга мээзи чок болур", "дургуннарны дазылынга киир, сывын кургадыр, үнүн ириди узуткаар, аалоранын хоозурадыр үптээр, оол уругнуң караан дежер, кыс уругнуң дөңмээн сыгар" деп коргудуп, котпактап турганнар.

Мындыг коргудуушкуннуг чугаалар араттарның эрге-чагырга туткан саттынык-чыларынга удур өжээн-килеңин улам-на чидиглендирип, оларны көөр хөңнү чогун күштелдирип турган.

Туттурганнарны Чыргакы аксынга тускай тиктирген он өглерге эккелгеш, хилинчектеп, соп, байысаап турган. Орай күс, соок дүжүп келген үеде оларның доңары доңуп, өлүрү өлүп-даа турган. Маадырлыг тура халыкчыларның 47-зин Улаастайга сүрүп чедире бергеш, эң дерзии ялаларны онаап, оларның баштарын кезип шииткен.

Сактыышкыннарда бижип турарын езугаар ап көөрге, "Улаастайже тудуп киире берген улусту аңаа аппаргаш, бекинчи-биле кинчилээш, ийи холун мурнунга хүлээш, ол хүлүглүг холун эгин кырындан бут-биле тепкеш, аткаар оргазынче бажын ажыр тыртарга, кижиниң ийи холу ийи эгин бажындан уштунгаш, ийи хол оргаже кулдуйуп бады баарга, ийи эгин чавызап бада бээр, кижиниң мойну узап чиңгелей бээр турган, ынчап барганда "ногаандыктар" деп кижи бажы кезер өлүрүкчү кыдат кижилер селемезин чайбышаан келгеш, олурган кижини үш-дөрт катап долгандыр девигилээш, ооң соонда селемезибиле мойнунче кагарга, кижиниң бажы караа борбаңайнып элээнне дириг чуглуп турар, өске эътбоду дириг чүве ышкаш хөделип, ханы өрү аттыгып турар, ынчаарда демги "ногаандыктар" деп өлүрүкчүлер кижиниң ханынче селемезин суккаш, ханы-биле тук дагыырывыс ол чүве дээш тукче чажар мындыг турганнар".

Баштарын кестирген кижилерниң аразындан тура халыышкынның бир идепкейлиг киржикчизи Садыяажык эрес-дидим маадырлыг чоруун көргүскен. Ол кара-бажыңдан дургуннап үнгеш, мурнунда таныыры моол кижиге ужурашкаш, оон бичии аъш-чем, дазыл ыяш аяк ап алгаш, оозунуң иштинге суг куткаш, изиг даш суп, чүве хайындырып ижип чорааш, чаасканн аргаланып кылаштап чедип келген деп сактыышкыннарда чугаалап турар.

Дендии каржы-дерзиизибиле ялалап шииткен кижилериниң баштарын хаактан аргаан арыктарга суккаш, арын-шырайы үрелбезин дээш элезин төөннеп чорааш чүдүрүп эккелгеш, тура халыышкынның болуп турган черлеринге, оруктар белдирлеринге, арттар кырынга ыяш адагаштарга азып, улус-чонну коргудуп турган.

Кижилер баштары аскан чагыларга мындыг бижиктер турган: "Дээрбечи үптээшкин болгаш кижилерни дора көрүп базымчалааны дээш, Улаастайга кеземче хоойлузунга үндезилээш, бажын кезип ялалаан дээрбечи урянхайларның баштарын бүгү чон көрзүн, билзин дээш чагыларда аскылаан".

Оон ыңай алдан-маадырларның ялалаан шүүдели дээш оларның кестирген баштарын чүдүрүп эккелгеш, арттарга, орук белдирлеринге асканы дээш, шииттирип ялалаткан кижилериниң аал-оранындан малмаганны, кошкул-хөреңгини база хавырып ап, торгап турган.

Алдан-маадырларның дескеш туттурбайн барганнарын бир чыл иштинде истеп сүрүп, дилеп келгеш, чамдыктарын тудуп шиидип, өлүрерин өлүрген.

Тура халыкчыларның кол баштыны Самбажыкты Ондарларның каржы-дерзии Сеңгин чаңгызы ок-боолуг кижилерибиле тудуп алгаш, терекке чыпшыр баглааш, адып каан деп турар. "Мен дириг чорзумза, сени-даа кайын анаа ыдар мен, өлү берзимзе, эрлик хаанга сени кайын анаа ыдар мен, мени сен оорлаткан сен, сен эвес болза, борбак чүве чуглу бээр бе, калбак чүве хадый бээр бе" — деп, Сеңгин чаңгыга серт чок чугаалаанын Адашпай өгбе сактып чугаалаан.

Чоннуң маадырлыг эрес-дидим өжээн негекчилериниң кадыг-берге дарлалга удур тура халыышкыны шак мынчаар эңне дерзиизи-биле бастырып каан.

Делегейниң кандыг-даа чурттарынга үймээннерниң, тура халыышкыннарның бооп турганын төөгү хереченлеп көргүзүп турар. Ындыг-даа болза олар мындыг дерзиизи-биле каяа-даа бастыртпайн, шиитпирбейн турган. Хөй эвес санныг тыва улустуң алдан-маадырларының 47-зиниң баштарын кезип шииткен ховар болгаш эң дерзии ялалал болган. Ук үениң төре херээн туткан эжелекчи, саттынык-чы мөлчүкчүлери арат-чонну канчаар-даа коргудуп кезедирге, олар дарлакчыларның мурнунга сөгүрүп, дүжүп бербээн.

Хостуг эрге-шөлээ, аас-кежиктиг чурттал-га дээш демисел улам-на чидигленип, кижилериниң килеңи, өжээни улам-на хайнып турган. Ооң түңнелинде 1911-1912 чылдарда Тывага болган шиитпирлиг национал-хосталгалыг шимчээшкинниң түңнелинде, тыва улус манчы-кыдаттың колониалдыг дарлалындан кезээмөңгеде хосталып алган.

Маңнай-оол МОНГУШ,
Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады.

Куулар ***ЧЕРЛИГ-ООЛ***

АЛДАН-МААДЫР, АМГЫ ҮЕ

I

Кышкы тыныш булут тыртып,
кылын харын чаап кээрге,
кадыр хаваан дүйүп алгаш,
хандыр бодап турган ышкаш
Кара-Даамны, Кара-Даамны.

Шуурганга чаңнык одун
шуткуй каккаш кудуп каан дег,
Оргу-Шөлдү хаажылаан
оожум бедик көстүп турлар
оваарыңар,чорумалдар.

Ооң хөрээн ажыдыпса,
озаң кара чүве боор оң!
оолдарның ажыын ажып
ондап-ыстап чүнү көрбээн,
О, күжүр Кара-Даамны.

Кижи ышкаш болган болза,
химиренип туруп келгей,
хилинчектиң ырын ырлаай:
"Шатка чыдар сөөгүвүс,
шапшылгаа баар баштарывыс".

Муңгак кара хөй-ле үе
кырың-биле хадып эрткен.
Булут-биле чугаалажыг
кылыың чазып чораан ышкаш,
бурун төөгү шыгжакчызы.

Чүс чээрби чылдар нүүрү
чүнү шылгап көрбедиң дээр.
Сеңгин-чаңгы дерзии кижи
сеткилдерге "кестирген" деп
сезик киирер бук кылган.

II

Биче буурай өгбе чонум
билип угаап сөглеп кааны:
оор-биле өжээн сүрер
ол дег багай ера турбаан.

Сая-сая кыдат улус
салаазын ап торгадып,
оор-биле акташканын
олар ам-даа ыдык сагыыр.

чылгы дозуп чораан кысты
херечи деп корткан эрлер
чыпшыр шарааш салыптарга,
хендирге ол боглуп өлген...

Кижи херээ оон өөскүп,
хилинчекке чедирген деп,
алдан-дургун төөгүзүн
ачам меңээ хөөреп берген.

Хосталганың килең үнүн
арат чонга оттурза-даа,
хоойлунуң истелгезин
ам-даа Моолдан
коптарбаан бис.

Чаңгыс тала барымдаазын
шаажыга чарбып тудуп,
манчы кыдат хоойлузун
мактаарын-даа бодавадым.

Архив боду барымдаалыг
ам даарта ажыттынар.
Ынчан бижээн романым
ыы-биле номчуур силер.

Аныяктар арагалаар
адар даңны атсы чокшур.
Эртенинде дыңнаарыңга,
эрик черде мөчү чыдар...

Чаа хүннүң балыы багай,
эргизинден аарышкылыг.
Чалым-хаяа кара нүгүл
эстип читсин, Кара-Даглар,
сайзанаамны тоглатпаңар.

Шөө-бөрү аравыска
шөлээн чүге чурттаар чүвел!
хоойлуга туттурзун деп
хонук бүрү каргаар-дыр мен!

III

Чыжыргана кактаар өйде
Хемчик чаактап чеңней берген.
Сылдыс караа арай кыйгак
кедер кышты оштап турган.

Алаш өрү дуттай бээрге,
алыксактың аксы тыртып,
кайгалдарның ырын ырлап
караңгыда сарынналган:

"Кара салбак хадып турар
кандыг хейниң белээ келген.
Кара-бора киштеп турар
кандыг оран кирер дээн боор".

Алдан-маадыр кайы сен дээш
Алаш куду бөлүк оорлар
кышкы чишти хөтпелээр дээш
кызырадыр челзипкеннер.

Шак ол кежээ мээң честем
Кара-Шаттан хоюн сүрүп,
шактың орай апарганын
хараадавайн чанып орган.

Чырыткылыг бистиң векте
сезик каяа турар чүвел.
Шыырныккан хойнуң соондан
Честем күжүр чортуп орган.

Сайыр өрү кыйыг черден
Шапкылашкан аттар дагжаан.
Эжен сүлде, чүү болган
элик сүрген аңчылар бе?..
Карак шашпа караңгыда
хачыланган аттар кулаа
бо-ла чеде хонуп келген
бодангы дег чай-даа албаан.

Караш-ла дээн, баш орта
Демир-биле үстүрүпкен.
Хая көрнүп четтикпээн-даа,
Дээрде сылдыс кылаш диген...

Кокайлар дег ханныг оорлар
хойну чара сүрүп алгаш,
дуттуг черлеп хемни кешкеш,
туразында аажылаан.

Нарын дүктүг көвей хойну
машинага чүдүрүпкеш,
асфальтылап ол-ла дүне
бачыттыг оор арлы берген.

...Аккыр харда кызыл ханнар
шывай хевээр чашканналган,
адаан одун өөскүдүр
шынга сөглеп чытканзыг-даа.
Шүшпең шагдаа чаа исти
шүүп чадааш, холун чаңгаан.
Тодарадыр демдек чок деп
домак-биле булгап каапкан:

Аа, халак! Хайыраан эр
артында-ла эки хойжу
Улаастайга кескен эвес,
уржук чоктуң багын көрем.

Доскуул кылдыр телефоннааш,
изии-биле хөделбээн-даа,
тоомча чок сеткил-биле
исти олчаан соодуп каан.

Кээргенчиг дулгуягы
чаш ажы-төлү-биле
кем чок хевээр ажыынга-ла
чараш арны оңуп кыраан.

Оор биле өлүм багай
оон түңнел үндүрбээн бис.
Байырлалче чүгле ол дээш
баарындан човаар-дыр мен...

15.06.2003

КАРА-ДАГДАН КӨРҮШ

Орган кижиниң аскаа билдинмес, удаан кижиниң хыйыры билдинмес. Шак-ла ол ышкаш, ады-сураа чеже-даа дыңналып чорза, ийи бут-биле базып, ийи карак-биле көрбээн шаанда агылыг бе, көгүлүг бе, ажык чер бе, кадыр чер бе дээрзин кым билир боор...

Кара-Даг. Оргу-Шөл. Ийе харын, өгбелеривис алдан-маадырларның дугайында хөй-хөй кижилерниң сактыышкынынга даянып алгаш, эртемденнер төөгүнү бижээн, эртем конференцияларын эрттиргилээн. Оларның дугайында шиилер, шүлүктер, симфония, ырылар хөй. Оларның ады-биле янзы-бүрү культура албан черлери, суур, кудумчулар адаттынган. Ынчангаш өгбелерниң маадырлыг чоруун, ооң ужурдузазының дугайында бижиир деп семевейн-даа тур мен. Чүгле ийи-чаңгыс эки билирим хоочуннарга даянып алгаш, оларның сооп калган соо-биле, калбарып бар чыдар мурну-биле, ам болур деп турар улуг төөгүлүг болуушкун – Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чыл оюнуң бүдүүзүнде, каксы-даа бол, таварыптар бодай-дыр мен.

Таптыг-ла он чыл бурунгаар, май айның ортаа үезинде, ачамның аарып турарын дыңнааш, ажылдап турар черимден шөлээ алгаш, төөгүлүг алды баштыг Кара-Дагның эң бедик бажының баарында кыштаглыг ада-иемниң аалынга чеде берген ийик мен. Ол чайын олар Оргу-Шөлге болур байырлалды көрүп алгаш чайлаглаар деп шиитпирлээн болду.

Даартазында кодан хойну, даады-ла кадарыксаар черим Кара-Дагның шыпшык бажынче үндүре бердим. Кожагарның бедик чериниң адаанда кезек дески черге хойну доктаадыпкаш, бодум эң бедик бажынче үнүп келдим. Кайгамчык сериин салгын арын-башты эргелеткен дег суйбап тур. Төрээн черниң овур-хевирин, чараш-каазын магадап, таалап көрүп тур мен. Соңгу талазында Ак хем, дуу дөвүн, шапкын агымы-биле борбак-борбак өг дег даштарны чуй шаап бадып чыдыр. Малчынар чайлаа — магалыг Манчүректиң тар аксы ол-ла-дыр. Ак хаяларында малчын кыштаглар база көстү-дүр.

Барыын чүкче көрнүп келдим. Ынаар-ла булут адаанда Бай-Тайганың меңгилиг бажы агарып чыдыр. Ооң бетинде Кара-Даш. Ак-Довурак фабриказының "өдээ" агараңайнып тур. Хемчик хем ынаар-ла дыйлаңайнып чоруй барган. Ооң бетинде Ара-Аърга, Сайырлар, Кудук ишти.Чоорту мурнуу чүкче эглип келдим эвеспе. Чыргакы, Шеми, Чадаана баштары хөлегелени берген көстүп чыдыр. Хорум-Даг девискээри, Хемчиктиң ынды-бетинде делгем шынаалар, чыжырганалыг арыглар. Хүн үнер чүкте Бора-Тайга, Кызыл-Тайга. Хемчик ынаар-ла кызааланып бада берген.Чоок-кавы черлерниң кадыг-хараганнары чечектели берген, чаражын магадап тур мен оң.

Турган черимден каш-ла базым чавызап кээрге, кончуг улуг даштарны чыырыктап тургаш дескилеп каан, чидип бар чыдар өг орну черге олурупкаш, кайгап, боданып олур мен ийин: "Алдан-маадыр адаларның хайгыыл өөнүң орну болбайн аан бо. Оон башка бедик сирт кырынга, хат-салгын оруунга кым өг тип чораан деп. Мындыг, долгандыр бүгү-ле чүве адышта дег көстүп чыдар черге, солаан шериглерге белен кайын алзыр деп. Бээр чүгле ийи аът каржып шыдавас, чаңгыс кадыр одуруг бар чер-ле болгай. Чайның изии, суг, аъшчем чогундан моон бадар ужурга таваржып турганнар-даа чадавас" дээн ышкаш бодалдар башка киргиледи.

Оргу-Шөл бо чаптыла берген чыдыр. "Кур черни шиңгээдип алыр!" деп, шагда ол "үстүүртен" кыйгырыг бо хаялар аразында төөгүлүг шөлдү безин оюп эртпээн.Ону доора-хээре чарып каапкан турганын көрген мен. Оон дужут ап турганын сагынмас-тыр мен. Чүгле сөөлунде Оргу-Шөлге бок чашпан унген турган чүве. Хайыраан одар шөлү.

Ам удавас, ай ажыг хире болгаш, бо төөгүлүг Оргу-Шөлге алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чыл оюн эрттирер, болуп көрбээн улуг солун шуулган маңаа болур дээрзин ынчан бодап ордум. Ол болган-даа. Ону биживес мен. Аңаа киришкен чон хөй.

Оон бээр база бир он чыл эртип, ам өгбелериниң тура халыышкынының 120 чыл оюн эрттиреринiң бүдүүзүнде, он чыл мурнунда органым, бүдүп калган өг орнундан чугаамны уламчылаайн. "Кызыл кожуунну Көк-Тей школазының өөреникчилерин башкызы Александр Ооржак эдертип алгаш кээрге, дагның бажынче канчаар үнерин айтып бердим. Олар хөлчок сонуургаан болдулар. Ол башкы бо чер чурттуг, ада-иезин билир мен" деп ынчан ачам чугаалап орган чүве. Школачы-даа, студент-даа чылдарымда бээр каш-даа катап үнген мен. Маңаа келген санымда-ла долгандыр кайгап, магадап ханмас чордум ийин. Ам бо удаада аныяк оол эвес, ажы-төлдүг, улгады берген кижиниң көрүжү болдур эвеспе.

Оргу-Шөлдүң чөөн талазында Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры Дажы-Намчал Чыртай-оолович Ооржактың кыштаа көстүп тур.Ол маадыр алдан-маадырларның идепкейлиг киржикчизи Кожагар-Комбулдай Ооржактың салгалы деп дыңнаан мен. 100 хойга онааштыр 150 чедир хураганны ап чораан алдарлыг малчын, Алдан-Маадыр суурнуң, колхозтуң база бир үндезилекчизи. Чайын Манчүрекке, кыжын Оргу-Шөлге ачам суг-биле кожа-хелбээ кыштап, чайлап чордулар ийин.

Шилгедек дурт-сынныг, хүлүмзүрээн шырайлыг, дорт чугаалыг малчын-биле, өске кожууннарга ажылдап чорааштыңдаа, республика чергелиг хуралсуглааларга таваржы бээр чордум. Ылаңгыя аныяктар (комсомол) конференциязынга ооң чугаазын ам-даа сактып чоруур мен. Ол саазын тудар эвес. Солун, ажыктыг чугаазы-биле улустуң кичээнгейин хаара тудуптар кижи-ле болгай.

Бир катап күскээр Манчүректе ада-иемге чорааш, чанып ор мен оң. Манчүректиң Кожагар-Баарынга шөлге Маадыр хой кадарып чор. Күзээр чери ол. Хоочун-биле мендилешпеске кайын боор деп бодал-биле машинамны доктаадыпкаш, чанынга чеде бердим. Кижиниң өөрүүрү аажок.

"Аалды оюп эртерге кайын боор, "аъдың" аксын аалче тырт" — дээш өөнче челдирипти. Оларның өөнге ак шайын ижип, солун чугаазын дыңнааш, аттандым. Маадырга сөөлгү катап ужурашканым ол болган. "Оргу-Шөлдү,Манчүректи дагып чоруур,оолдар" дээн ооң чагыы эрткен чайын Манчүректи дагаан черге чорааш, Кожагар-Баары-биле эртип чыдырымда, кулаамга база дыңналды ийин. А Оргу-Шөлдүң дагылгазы республика чергелиг ам удавас болур дээрзинге чигзиниг чок.

Оларның оолдары Сероф, Херел-оол-биле кады интернатка чурттап, ойнап өстүвүс. Олар ам билдингир кижилер. Сероф Дажы-Намчалович Алдан-Маадыр көдээ Советти , суму чагыргазын хөй чылдарда удуртуп келди. Амгы үеде ада-өгбелериниң адын эдилээн төөгүлүг музейде ажылдап чор. А Херел-оол Дажы-Намчалович —билдингир улуг эртемден — педагогика эртемнериниң доктору. ТКУ-да профессор. Тыва Республиканың Өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы. Ол Красноярскиниң күрүнеиниң башкы университединиң доктор болгаш кандидат эртем чадаларын камгалаар чөвүлелдиң кежигүнү. Хөй санныг эртем ажылдарын бижээн. Аспирантылар белеткеп турар эртемден. Зоя Дажы-Намчаловна — Кара-Хаакта участок эмчизи. Лилия Дажы-Намчаловна Ленинградтың метеорология талазы-биле институдун дооскан, амгы үеде республиканың агаар хайгааараар албанының килдис начальниги. Оларның авазы, күш-ажылдың хоочуну, ажы-төлүнүң аразында арга-сүмезин кадып чурттап чор-ла.

Оргу-Шөлдүң соңгу талазында Тербе-Дашта кыштаг база

Алды-Баштыг Кара-Дагны
Аал-ла кылып алыылыңар.
Оорарган Оргу-Шөлдү
Оңгу кылып алыылыңар.
(Алдан-маадырларның ыры.)

көстүп тур. Алдан-маадырларның тура халыышкынының бир кол киржикчизи Монгуш Шожапай турган. Ооң оглу Монгуш Даржааның оглу, Алдан-Маадыр сумузунуң, колхозунуң база бир үндезилекчизи, мурнакчызы чораан Монгуш Отук Даржааевичиниң кыштаа ол ийин. Хөй шаңнал-макталдың эдилекчизи Отук Даржааевич совхозтуң Оргу-Шөл хойжу бригадазын хөй чылдарда удуртуп келген. Ол бригада республикада дээре көргүзүглүг хойжу бригадаларның санынче кирип чорду.

Оларның ажы-төлү хөй. Лида, өөнүң ишти Хөкпеш-оол-биле совхозтуң мурнакчы малчыннары бооп чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада. Зина база пенсияда. Мая Красноярскиниң Көдээ ажыл-агый институдун дооскаш, Көдээ ажыл-агый яамызынга хөй чылдарда ажылдаан. Ам арат ажыл-агый кылып чоруур. Кочетов кудумчузунда "Манчүрек" деп садыгның ээзи ол ийин. Зоя Омскиниң Көдээ ажыл-агый институдун дооскан, база арат ажыл-агыйлыг. Оглу Төгүс Новосибирск хоорайга лифтер мергежилин чедип алгаш, Хоорайда мергежилиниң аайы-биле ажылдап чоруур. Рая — Кызылдың №1 школаның башкызы. Өөнүң ишти Андрей Бүрүкеевич Ооржак "Коммунальщик" күрүне бүдүрүлгениң директору, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутады. Света Кемеровонуң технологтуг институдун дооскан, эът комбинадында ажылдап турар.Чечек ол-ла хоорайга эмчи институдун дооскан. Дүрген дуза эмчизинде, уругларның авазы, Күш-ажылдың хоочуну Кодур Билигиновна ажы-төлүнүң аразында ам-даа сергек чурттап чоруур.

(Уланчылыг).

Алдын-оол МОНГУШ.

Чаа Шагаан-Арыгның 30 чылынга

ХАРЫҢ ЧЕЖЕЛ?

(Төнчүзү. Эгези №№ 88,89 "Шында").

III.

Шагаан-Арыгга чорааш, чаа хоорайның туттунуп турганын канчап сагынмас боор. Ону сактырынче кандыг-ла хуулгаазын күш ала-чайгаар албадаптар чорду.

Ол улуг тудугну он чыл дургузунда удуртуп келген мен. Шагаан-Арыгга ажылдап кээп турумда, амгы хоорайның турар девискээринге чаңгыс өрген-даа чок турду. 1983 чылда оон чоруп турумда, үениң негелдезинге барык бүрүн дүүшкен, чалыы, чараш хоорай артып калган чүве. Ол дээш амдыгаа дээр чоргаарланып чоруур мен, моон соңгаардаа чоргаарланыр мен. Эки кылган иш элеп читпес-ле болгай.

Чаа хоорайның тудуу 1973 чылда эгелээн. Баштайгы ийи аал чурттаар беш бажыңны КМК-586-ның тудугжулары туткан чүве. Бо тудуг организациязы оон ыңай хоорай тудуунга киржип шыдавас апарган, чүге дээрге ооң кол сорулгазы — совхозтарга, суурларга тудуг тударыла болгай. Бистер, районнуң удуртукчулары, дүвүрээзин көдүрүп эгелээн бис. Ооң түңнелинде партия обкому, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлели, Красноярскиде кол тудуг эргелели Шагаан-Арыгның тудуунче "Тувинстрой" трести албадап киирипкен. Ук трест чаңгыс бригада эккеп каан, ооң шоолуг үре-түңнели-даа чок. Улуг тудугну акшаландырып, ооң техниктиг удуртулгазын чорудуп турар улус Красноярскиден, Кызылдан ийи-чаңгыс кээр хүндүлүг аалчылар апааргa, ажыл-херек каяа бүдер боор. Партия райкомунуң бюрозунга чугаалажып, сүмележип турзувусса-турзувусса, Шагаан-Арыгга трест тургуспас болза, чаа хоорай тудуу чорбас деп түңнелге келген бис. Ук айтырыгны каяа, кандыг деңнелге каш катап көдүрбээн дээр! Түңнелинде "Шагонартяжстрой" трест, ооң кезектери КМК-18, КМК-20 тургустунган чүве. Ооң соон дарый тудуг банкызының салбырын, капитал тудуг килдизин ажыдып тургузарын чедип алган бис. Мынчап кээрде, чаа хоорай тудуун дүргедедир күчүлүг быралар, таарымчалыг байдалдар Шагаан-Арыгда бар апарган. Ол хайныышкынныг ажылдарның эгезин салган чүве.

"Шагонартяжстрой" трестиң эргелекчи даргазы Леонид Николаевич Ткаченко турган. Тудуг талазы-биле эртем-билии чедер, арга-дуржулгазы улуг, Абакан, Красноярск, Новосибирск, Минусинск хоорайлар-биле база Москвада яамылар-биле сырый харылзаалыг кижи. Ол харылзаалар Шагаан-Арыг хоорайның чаа тудуунда хүн бүрү тургустунуп кээп турган хөй айтырыгларны шиитпирлээринге улуг идигни берип турганын билир мен.

КМК-18-тиң даргазы Станислав Николаевич Панов турган. Топтуг-томаанныг, негелделиг, кады ажылдап турар эштериниң санал-оналын дыңнап, үнелеп билир удуртукчу чүве. Ол ам-даа Шагаан-Арыгда чурттап олурар чорду.

Шагаан-Арыгның, Чаа-Хөлдүң болгаш өске-даа суурларның тудугларын дүргедедири кол сорулга турган. Ынчанмайн канчаар, Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу ынчан кидин түлүк чоруп турган болгай. Ооң боогдалы (плотиназы) бедээн тудум, сугнуң деңнели көдүрлүп олурар. Ол чоорту көдүрүлзе-көдүрүлзе, Саян дагларында Енисейниң кызыы унун чык долгаш, улуг ужарны хөме ап чоктааш, Чаа-Хөлдүң оргулаажынга кээп чаттылып эгелээр. Аңаа чоорту чаттылза-чаттылза, Үрбүн, Чаа-Хөл, Кара-Тал, Эйлиг-Хем, Алдыы-Шынаа, Көк-Чыраа суурларның болгаш район төвү Шагаан-Арыг хоорайның эргиде девискээрлерин хөме алы бээр турган.

Ынчангаш эрги хоорайны болгаш суурларны чаа черлерже көжүрери, а оларны көжүрерде, чаа тудугларның темпизин дүргедедири чүгле районда эвес, харын республикада бирги ээлчегниң чугула ажылы турган ийикпе.

Чаа хоорайның болгаш суурларның тудуглары партия райкомунуң база район совединиң күүсекчи комитединиң ажылдакчыларынга улуг немелде чүүктү онааган турган. Райком аппарадынга обком чаңгыс-даа кижи немевээн, а күүсекчи комитетке Сайыттар Чөвүлели чаңгыс олут берген — тудуг талазы-биле оралакчы. Ол эрге-дужаалга Валерий Семенович Коневти томуйлап бадылаан бис. Ол мурнунда "Тувинстрой" треске ажылдап турган арга-дуржулгалыг кижи чүве. Ол ам Новосибирск хоорайда чурттап чоруур. Кажан "Шагонартяжстрой" трест тургустуна бээрге, Валерий Семеновичини ол трестиң оралакчы даргазынга чоруткан бис, чүге дээрге ук ажылдың харыысалгазы улуг турган. Ооң орнунга оралакчы кылдыр Валентина Павловна Бухтуеваны томуйлаан бис. Ол архитектор мергежилдиг, дуржулгалыг, кызымаккай кижи чүве.

Партия райкомундан улуг тудугну чүмү-биле чүктеп турган кижи ийиги секретарь Иван Федорович Молянов ийикпе. Башкы мергежилдиг, бодунуң күш-ажылчы намдарын Эрзин кожууннуң Нарындан эгелээн, моолдаар-даа, тывалаар-даа, улус-биле ажылдап, оларны хей-аът киирип турда амыр дарга боор. Сөөлүнде ол Улуг-Хем район совединиң күүсекчи комитедин даргалап, ооң соонда Тыва АССР-ниң өртектер комитедин баштап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үндү ийин. Иван Федорович ам Каа-Хем суурда чурттап олурар. Бүгү-ле экини аңаа күзеп каайн.

Чайгы үеде чаа хоорайның тудуунуң хемчээли каш катап улгады бээр турган. Чүге дээрге Шагаан-Арыг хоорайның тудуун комсомол төп комитеди бүгү эвилелдиң шалыпчы тудуу кылдыр чарлаан. Ынчангаш чайын студентилерниң тудугжу отрядтары Шагаан-Арыгга эндере сөктүп кээр турган. Ол үеде чүгле ажыл-иш эвес, ыр-шоор, танцы-сам ана диңмирээр, диилээр чүве-ле болгай. Шалыпчы тудугнуң аныяктар ортузунга ажыл чорудар штабын уштап-баштаары-биле тресче Салчак-оол Тукаевич Ондарны чоруткан бис. Башкы мергежилдиг болгаш аныяктар-биле ажылды эки билир, оларның сонуургалдарын болгаш эгелээшкиннерин чогуур уг-шиинче баштап шыдаар, негелделиг болгаш туруштуг ажылдакчы чүве. Сөөлүнде ол "Улуг-Хем" солунун редакторлап пат болду ийин. Шүлүк-даа, музыкадаа бижиир кижи. Ам Шагаан-Арыгда чурттап олурар чорду.

Бистер, районнуң удуртукчулары, ажыл хүнүн эртен даң бажында тудуглардан эгелээр, кежээ, удаа-дараа мырыңай орайтадыр база аңаа барып доозар чаңчылдыг турдувус. Ооң кадында өске бүгү ажылдарны база кылып четтигиптер турганывысты ам харын кайгаар-дыр мен ийин. Хамык ужур аныяк назында-ла турган боор.

Шагаан-Арыгда, Кызылда, Минусинскиде, Новосибирскиде чурттап чоруур Шагаан-Арыг тудуунуң хоочуннары чаа хоорайны тудуп эгелээнинден бээр 30 чыл оюн демдеглезе эки деп санал киирип турарлар. Ону чөптүг санал деп санаар мен. Чаа хоорайның тудуун эгелээнден бээр 40 чыл оюнга эвээш, 50 чылынга чедир беш-алды кижи ар-тар, та артпас. Бойдустуң хоойлузун доктаадыр арга бар эвес.

Ынчангаш бо чылын 30 чыл оюн демдеглезе таарымчалыг боор. Ону демдеглээрде, улуг байыр-наадымның херээ чок. Ол-бо хоорайларда чурттап чоруур хоочуннарны чыып алгаш, олар-биле харылзажып, хөөрежип, фото-чурукка тырттырып, хоочуннарның дириг овур-хевирин видеога үндүрүп, ол-ла бүгүнү хоорайның, кожууннуң, республиканың төөгүзүнге арттырып кагза, аныяк салгалдар ону кылган улуска четтиргенин илеретпес деппе? Чарыгдал турбайн канчаар. Көпеек харамнанып чыткаш, бир чугула болуушкунну төөгүге киирбейн барза, чүден дора.

Күзүн Улуг-Хем кожууннуң 80, Шагаан-Арыг хоорайның 115 чыл оюн байырлап эрттирер деп турар чорду. Ол байырлалдарның ортузунга чаа хоорайның тудуунуң 30 чыл оюн ушкарып алза, байырлал улам күштелип, улам хей-аът кириишкинниг болбас деппе?

Хоочун тудугжуларның санал-оналын Шагаан-Арыг хоорайның, Улуг-Хем кожууннуң чагырга черлеринге, Тыва Чазактың тудуг харыылаар эргелелинге чедирип олурарым бе.

— Харың чежел, Шагаан-Арыг?

— Чүс он беш!

— А үжен деп чүл?

— Ол дээрге мээң төөгүмде болган онзагай болуушкуннуң чылы-дыр.

— Ол ийи юбилейниң кайызын байырлаар чүвел?

— Иелдирзин! Катай-хаара! Хары угда!

Хоорай кижи ышкаш чугаа, дылдыг турган чүве болза, ооң харыызы шак-ла ындыг болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

ХАРААДАНЧЫГ КАРЫШКАКТАР

Самагалдайның 240 чылынга

Тывавыстың баштайгы найысылалының үндезилеттингениннен бээр 230 чыл болган оюн он чыл мурнунда 220 чыл кылдыр эрттирген болгай бис. Ол шын эвес! Ынчан хамык чалалгаларга, эмблемаларга, шактарга болгаш өске-даа белек-селектерге, парлалга материалдарынга мынчаар чарлап, чону суртаалдап турдувус: "Самагалдай 1773-1993" деп. Ол меге! Бо сан-чурагайлар Самагалдайның эвес, аңаа хүрээниң туттунганындан бээр 220 чыл болганының айтыкчылары-дыр. Ону улуг төөгүчүвүс Монгуш Маңнай-оол ол-ла байырлалывыстың уткулга хурарынга эдип, бүгү Тыванның чыылган чонунга тайылбыр кылыр ужурга таварышкан. Эртемденивистиң ол чугаазы бо:

"Тыванның баштайгы төвүнүң — Самгалдайның тургустунганының эгезин аңаа бирги хүрээни туткан 1773 чылдан эвес, а амбын-нояннарның эрге-чагыргазын тургускан чылы — 1763 чылдан эгелээр ужурлуг. Ону тодаргайлаарга, Самагалдай Тыванның административтиг төвү болганындан бээр 230 чыл болуп турар. Ол төөгүлүг болуушкунну Тыванның чону бо хүннерде байырлап турар. Ооң-биле кады Самагалдай хүрээзин туткандан бээр 220 чыл болган. Ону шажын-чүдүлгелиг кижилер чоннуң улуг байырлалы-биле катай демдеглеп турар".

Бо сөстерден чонувустуң төрел, төөгү болгаш деңгүр көк буга дугайында үлегер домаа төөреңгей башка чык кыннар. Төөгүчүвүстүң бо угаадыын "Самагалдай — Тыванның баштайгы найысылалы" деп номувустуң 37-ги арындан көрүп болур силер. Эгенчиг-даа, ыядынчыг-даа. Оон чогум түңнел үндүрген бис бе? Чагыргавыс чазыывысты эдип, тускай доктаал-шиитпир үндүрүп, төөгүвүстүң шынын айтып, оода-ла кожуунувустуң чурттакчыларынга угаадыг-тайылбыр кылган ирги бе? Харааданчыг, чаржынчыг болганывысты чонувустуң, төөгүвүстүң, бурганывыстың мурнунга билинген бис бе?

Самагалдайның байырлалының кажан болурун менден айтырган кижи бүрүзү ыяап-ла "230" дээр, "240 чыл чүве-дир ийин!" деп бужурганып турар апардым. Шынап-ла, мону дарый эдери чандыр-соора сургаалдарны болгаш төөредиглерни болдурбазы, дидир-дидирлээрин соксадыры чугула болу берди. Хамык төөгүвүстүң харааданчыг карышкактарын, чаржынчыг частырыгларын болгаш өжегерээнзиг өскертиглерин канчаптарын баш билир чер ам — кожуунувус чагыргазы-ла болгай. Чагыргавыстың парлалга-биле өске-даа органнар-биле ажылдаар, ынаар-мынаар чагыглар (чалалгалар, блокноттар, белектер, хүндүлел бижиктер, ном-дептерлер...) киирер, угаадыг-сургаал кылыр, чонну эвилелдээр, өөредир болгаш агитастаар үези бо. Ынчангаш кичээнгей угландырып эдери чугула чамдык (шуптузун санаары болдунмас) чижектерни маңаа көргүзүп көрейн.

1993 чылдың апрельдиң 22-де үнген "Шын" солун:

"1941 чылдан эгелеп Тес-Хем биле Эрзин кожууннар чаңгыс район болуп, 12 сумулуг болган". А херек кырында ТАР-ның Биче Хурал Президиуму 1941 чылдың март 13-теги Чарлыы-биле 6 чаа кожуунну тургускаш, Эрзинни Тес-Хемден аңгылаан ышкажыгай. Көңгүс меге, көзүлбээн меге моон үнген.

"1949-1950 чылдарда бирги секретарылар Чуглур, Лопсан-Серен дараазында О.Наксыл-оол, Ахмед Аракчаа..." дээн угаадыг бар. А ол Ооржак Наксыл-оол Берт-Дагдан Бурятияже чүгле 1962 чылдың августа өөренип чораан. 49-50 чылдарда ол — октябрят, пионер, школачы. Мону бижээн автор-биле чажыт чыгыы.

1993 чылдың сентябрь 13-теги "Таңды-Уула" солунда бижиттинген тайылбырлар актыг мегеден эрткеш, анаа-ла төөредиг болган. Каттырынчыгдаа, ыгланчыг-даа. Кымның-даа кылыы кыстыгар. Шынап-ла, ыт сыгырар, карак уштунар, баш дүгү адыяр чүве ында:

"Комбу-Доржу цзайсан-маньчжур мундирни — Амбын-Нояннның салгал хевин 1759 чылда кеткен". Харын-даа "1959" дивээни чаяан. Ону номчаан кижи солунга, ындыг болганда мегечи авторга база шынзыгар болгай. А Комбу-Доржу 1899-1915 чылдарда амбыннааш, таңмазын былаадып алгаштың, кымга-даа уттунмас болуп, төөгүвүске арткан ышкажыгай. Чонну ынчаан төөредирге, канчап болур чүвел? 2-3 кижи назыны хире үени мурнадып, амбыннарның чыды безин турбаан үеже, арта-ла II-ги нояныывысты ыдып турар аан?

"Амбын ноян чагыргазының II салгалы Урянхай крайны чагырып турган". Чагырганың салгалы эвес, амбыннар боттары чагырып келген. Автор Тыванның төөгүзүнде II амбын турган дээн, ооң оон ыңай тайылбырлааны бо: **"Мен 11 амбыннар дүжүлгеге олурган деп билир болгаш, быжыы-биле бүзүрээр мен".** Ол хире быжыг бүзүрел-биле маргыжары берге. Ынчалза-даа каш ноян (13) турганын архив документилеринде, номнарда, солуннардаа чыскаай даңзылааш, кайызының каш чыл ажылдаанын безин айыткылап каан болгай. Ындыг турбуже "11" деп, бар шаа-биле бүзүредирин ораладжып турар, сактырга, төөгүвүстү өжегээр будалдырыксаандаа ышкаш. Ыгланчыг-ла, ыыттаар чүве-даа тывылбас-тыр.

"Бирги амбын — Хуурулбай Тажы, ону алтай уктуг дижир". Амбыннарывыс аразында Хуурулбай Тажы деп ноян чок. А бирги амбын Манаджаб-ла болгай, моол калгазы Хуралмай база ноян эвес. Ооң оглу Дажы — дөртку амбын, ол 1786-1789 чылдарда бо дүжүлгеге олурган.

"Амбын-Ноян Соднам-Балчыр үе-шаг бергедеп өскерлир дей бээрге, Моолче бар чорааш, Тес суунга дүжүп өлген". Өршээ-өршээ! Авторнуу-биле алырга, Амбын-Ноян аал-чуртун, ара-албатызын каггаш, амыдыралдан корткаш, чаасканн дезипкен. Ол хире улуг, ол хире хүндүлүг кижини канчап ынчаар нүгүлдээр чоор аан? Ооң кижизии, культурлуу бүгү Тывага билдингир турган-на болгай. ТАР-ның тургузукчу хуралынга Соднам-Балчыр боду барбаанда безин Буян-Бадыргы болгаш хамык төлээлер ону ТАР чазааның бирги даргазынга соңгаан.

(Уланчызы 8-ки арында).

ТЕРРОРИЗМНИ БОЛДУРБАС

Июль 16-да ТР-ниң терроризмге удур девискээр комиссиязының хуралы Ш.Д.Ооржактың даргалаашкыны-биле эрткен.

Терроризмге удур девискээр комиссиязы анаа-ла тургустунмаан. Чуртта болгаш делегейде байдал ону тургузарын негей берген, ол дугайын Россияның Президентизи В.Путинниң Федералдыг Хуралга Айыткалында киирген. Чөптүг-даа, өске-даа чылдагааннардан алырга, республикада байдал таарымчалыг. Чазак социал-экономиктиг комплекстиг айтырыгларны шиитпирлеп, республиканың политиктиг болгаш националдар аразының харылзааларын чогумчалыг хөгжүдүп турарын, ол ышкаш аңаа оожургап болбазын Ш.Ооржак демдеглээн.

Россияның федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелелиниң начальниги В.М.Марченконуң илеткелиниң соонда терроризмге удур девискээр комиссиязының составын, ооң оперативтиг штавының дүрүмүн болгаш составын, девискээр комиссиязының ажылчын бөлүктериниң даңзызын, муниципалдыг тургузугларда ведомство аразының терроризмге удур комиссияларының составтарын, чорудар комплекстиг ажылдарның даңзызын бадылаан.

Терроризмге удур демисел комиссиязының даргазынга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакты, оперативтиг штабтың удуртукчузунга В.М.Марченкону бадылаан. Янзы-бүрү объектилерге терроризмге удур туржур ажылчын чеди бөлүктү тургускан. Республика девискээринге терроризмге удур туржурунуң комплекстиг планын, ажылчын бөлүктерниң болгаш ведомство аразының комиссияларының санал-оналдарын барымдаалап, кыска хуусаада эде кылырын шиитпирлээн.

ТР-ниң Чазак Даргазы хуралдың түңнелин үндүрүп тура, хүлээп алган шиитпирлерниң онза чугула бооп турарын, бо ажылды хүн бүрүде комплекстиг, доктаамал чорударын демдеглээн болгаш кол төптерден Тыванын хоорук бооп турарынга оожургавазын айыткан.

Юрий СУЧКОВ.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● Эрткен дыштаныр хүнде чурттуң металлургтары боттарының профессионал байырлалын демдеглээн. Аңаа холбаштыр РФ-тиң Президентизи В.Путин металлургтарга байыр чедирген болгаш чедиишкиннерни күзээн.

● РФ-тиң Күрүне Думазының даргазы Геннадий Селезнев Псков хоорайның 1100 чыл харлаан байырлалынга аалчы бооп ында чеде берген.

● Улан-Батор хоорайга улуг чаъс чагганының соонда, хоорайның соңгу талазындан даглардан довурак-суг көшкези баткаш, кудумчуларын хөме алган. Чамдык кудумчуларда бедик бажыңнарның бирги каттарын дуй алган. Өлген кижилер бар. Оларның өг-бүлелеринге материалдыг дузаламчыны көргүзүп турар.

● Японияның Комамото суурга улуг чаъс соонда баткан көшке улуг айыылды болдурган. 200 муң ажыг чурттакчыларны айыыл чок черлерже көжүрген, 20 ажыг кижи ис чок читкен.

● Францияның Ницца деп курорт хоорайынга ийи бомбаны удаа-дараа чазылдырган. Частыышкыннарның даажы 5 км ырак черге дыңналып турган.16 кижи балыгланган.

● Нигерияның найысылалы Монровии хоорайны тура халышканнар ээлеп алган.Чурттуң мурнундагы чазаа дуза көргүзерин АКШ-тың чазаандан дилээн. Президент Джордж Буш ам дээрезинде дуза көргүзериниң аайын тыппайн турар.

● Мурнуу Африка Республиканың мурнундагы президентизи, амгы үеде Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Мандела 85 харлаан. Ол бодунуң юбилейинче каш он чурттарның удуртукчуларын чалаан.

● Владимир Маяковскийниң 110 харлаанын Грузияга демдеглээн. Аңаа киржири-биле Евгений Евтушенко барган.

● Шаандагы баяатан садыгжы чурттап турган бажыңдан эрги шагның 335 демир акшаларын тыпкан. Экскаватор-биле казыптарга уштунган акшаларны тудугжулар чамдыызын алган, өскелерин музейге дамчыдып берген. Ону дыңнааш, милиция ажылдакчылары ук акшаларны шуптузун хавыргаш, банкыга дамчыдып берген.

● Чечняның Ингушетия-биле кызыгаарынга шериг албанныглар чораан автомашинаны чазылдырган. Бир кижи өлген, 4 кижи балыгланган.

● Мурманск области Үстүү-Тулун ГЭС суг сыыгаанындан доктаар дей берген.Каш хонуктан чаъс чагбас болза, чартык ортулук электри энергиязы албас чыгыы апарган.

● Ирактың соңгу талазынга Америк ийи солдат өлүрткен. Ам АКШ-тың Иракка ниити чидирии 151 кижи четкен.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ХЫНАЛДАНЫ ЧОРУТКАН

Садыг четкилерин дамчыштыр сайгарып турар балык продукцияларының шынары ам-даа куду бооп артпышаан. Бо дээрге чүгле тыва эвес, харын россий рыноктуң айтырыы апарган.

Мал аарыгларынга удур демисел талазы-биле күрсанэпидхайгаарал төвүнүң, Кызылдың ИХЯ-ның экономиктиг кем-херектер-биле демисел чорудар килдизиниң, Чазактың төлээлери Кызылдың садыг черлеринге хыналданы чоруткан. "Минусинск-морис" бүдүрүлгениң ыштаан балыктарында сертификаттар, лабораторлуг анализтер чок болган. "Элегия" деп элээн каш садыгларда, "Ангарский", "Чаян" магазиннерде балыктарны садар документилер чок болганындан ук продукцияны садарын соксаткан. Тус черниң балык продукцияларында документилер бар-даа болза, оларны эвээшти садып турары элдеп.

Тывада чиг болгаш эвээш дузаан балык эъди чигеш, хораннанып турар кижилерниң бар апарганы эмчилерни дүвүредип турар. Хөй санныг хыналдаларның түңнелдеринден ап көөрге, шынары багай балык садары нацияның кадыынга улуг хораны чедирип турар. Ооң чылдагааны хөй санныг, улуг эвес балык болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң хөй бооп турарында, оларның өртээ чиик боорга кижилер хөйү-биле ажыглааш, аарыыр түүлдер тыптып турар. Балык продукциялары садып турар черлер хөй акша чыып алырынче эвес, садып алыкчыларның кадыын камгалаарынче кичээнгей салыр ужурлуг.

С.МОНГУШ.

ХАВЫРГАН

Бо чылдың июль 17-де ИХЯ-ның ажылдакчылары "Шивилиг-2" хыналда-эрттирилге пунктузунга "Мисубиси-Паджеро" деп джип машинаны хынаарга, (ооң ээзи Минусинск чурттуг С. деп хамааты) бирээзинге-ле 50 литр кирер пластиктиг 15 канистр, 100 литр кирер 2 доскаар спирт чораан. Оларны хавырган.

Бо хамааты спиртти чажыды-биле сөөртүп чораан. Мооң мурнунда база каш удаа туттурган кижи. Абаканда "МИМИТЕКС" дээр фирманың документилерин мегелеп ажыглап турар кижидир.2002 болгаш 2003 чылдарда бо хамаатыдан 13 тонна спиртти хавырган. Ол спиртти ИХЯ-ның складтарында шыгжап турар.

Бистиң корр.

Сайын Даш-ооловна САТ

"Хөндергей" совхозтуң мурнакчы малчыны, көдээ, район Советтериниң депутады чораан маадыр ие Сайын Даш-ооловна Саттың 70 харлап чорааш, чырык өртемчейден чарлып чораанын ханы кажыыдал-биле дыңнаттывыс.

С.Д.Сат көктүг-шыктыг Хөндергей суурга албан-хаакчы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Аңаа бүгү назынында өскелерге үлегерлиг ажылдап, он ажы-төлүн, оларның ажы-төлү 21 уйнуктарны доруктуруп өстүрүшкен.

Ооң чырыткылыг овур-хевири ажы-төлүнүң, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелдериниң сеткилинге кезээде артар.

Өөнүң ээзи Куулар, ажы-төлү, уйнуктары.

ХАРААДАНЧЫГ КАРЫШКАКТАР

(Төнчүзү. Эгези 7-ги арында).

Эңбек-хоочузунуң уржуундан ол улуг эрге-дужаалдан кончуг чөптүг сөзү-биле ойталаан-даа болза, сөөлүнде ТАР чазааның кежигүнүнге соңгуттуруп, Шүүгү яамызының сайыды-даа болуп чорду. Ынчангаш ооң дезер барымдаазы чок. Үе-шаг экижип, чаа амыдырал хөгжүп турган чылдар-дыр ол. Бо бүгү нүгүлдү бо солуннуң ажылдакчылары канчап эскербээн чоор? Оларның харыысалга чогу азы мугулайы төөгүнү хай-халапка таварыштырган.

"Амбын-Ноянның таңмазын оорлап алгаш, Агбаан-Демчи "Тыванын Амбыны мен мен" деп бодун боду адаттына берген". Чазак таңмазы оорлаттырыптар мал-маган эвес-ле болгай. Оорлап-даа алган болза, ызыгууртан эвес кижи бо дүжүлгеге олуруп шыдавас. Бо дээрге Урянхай крайның херектериниң талазы-биле комиссар Григорьевтиң ужур-дүрүм чок үүлгедии-дир. Ону ол үеде чүгле Чыргаландыдан (Комбу-Доржунуң чурту) безин кем-буруу чок 49 аратты ак-орустарның хары угда чок кылып каанындан көрүп болур (Тыванын төөгүзү. 1966, арын 336). Агбаан-Демчи оор эвес.

Агбаан-Демчи Шуурмактың Кызыл-Тейде чайлаанче бар чорааш, Шураштыгга боолаттырып каан деп бижээн. Ол үеде Шуурмактың Улуг-Алаакка таңма чериниң элээн каш бажыңнары туттуна берген турганын уттуп болбас. Найысылалывыстың дөртку турлаа ол болур турган. Хүрээ ынаар көжүп четтигипкен болза, Улуг-Алаакты Самагалдай дижи берген турар бис. Чүге дээрге таңма чери биле хүрээ Хараал-Тей биле Тес аразында Самагалдайга-даа, Хөл-Өөжүнүң Ак-Кежигге-даа (Теве-Даш чаны), амгы Артыы-Хавак баарынга-даа көжүп кээрге, Самагалдай дээр баштайгы-ла ады өскерилбээн болгай. Че, ол-даа канчаар, амгы Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл база баштайгы аттары-биле арткан ышкажыгай.

"Бадыжап ноянның оглу Сендажы амбынның мөгези Күдерек Оюн" дээн тайылбыр база бар. Ынчаарга Бадыжап 1814-1823 чылдарда амбыннаан, а Күдерек дараазындагы үүс чылдың кижизи-дир. Сендажының оглунуң оглу болгу дег аан. Ынчангаш Күдерек (Оюн база эвес, Иргит болдур ийин) ол ноянның мөгези болуп шыдавас дээрзи оларның хар-назынындан илдең. Эң элдеп чүве — авторнуң "быжыы-биле бүзүрээр мен" дээн 11 ноянының-даа, херек кырында даңзылаттынган 13 ноянның-даа аразында — черле төөгүвүсте Сендажы дээр Амбын-Ноян чок!

"Самагалдай эге школазы 1941 чылга чедир долу эвес ортумак школа кылдыр өскен". А школа коридорунда азып каан стендиде "1987-1998 чылдарда долу эвес ортумак школа" деп чарлап каан.

"Самагалдай Ада-чурт дайынының үезинде тергиин хөгжээн" дээни база-ла соора болган. Адак дээрге электри станциязының ажылчыны дайынче чоруптарга, станция ажылдавастаан турду.

Бо-ла солунга автор оон ыңай мынча дээн: **"Сөөлгү 11 дугаар Амбын-Ноянны Ликтан-Сүрүң дээр. Ол амбын хүлээлгезинге 1928 чылда олурган".** Амбыннарның саны 11 эвес дээрзин ам билир бис. 11-ги амбын — Комбу-Доржу. Сөөлгү амбын — Соднам-Балчыр. А Ликтан-Сүрүң аттыг амбын Тывага турбаан, чаяаттынмаан.

Мындыг "факт-барымдаалар" парлалгага чарлаттынгандыр. Оларны ам-даа уламчылап, чижекке киирип болур мен. Ынчалза-даа номчукчулар мыя чижектен-даа түңнел үндүрүп, төөгүвүстүң шынын билип алзын дээш Самагалдайның 240 чыл оюнуң бүдүүзүнде оралдашканым бо. Бо карышкактар, частырыглар, өскертиглер кайыдаа редакцияга катап келир база магатчок. Ынчангаш төөгү материалдарынга хынамчалыг, харыысалгалыг болурувус албан. Оваарымча болгаш ботка негелде херек. Бо автор арта-ла "Шын" солун мээң материалдарымны үндүрбээн" дээш, өске солунга албан-биле парлаткан. Кызымак-ла болган. Бо материалдар чонну соора угааткан, төөреткен. Төөгүвүс ындыг эвес, ооң шынын чонга чугаалап көрүңер, номчукчулар.

Байырлал оргкомитениң кежигүнүнге кожуун чагыргазы мени база киирип каан. Дугурушкан шагывыста Кызылдан чеде бээримге, оргкомитеттиң хуралын эрте-ле эрттирип каапкан болду. Ол комитет-биле бодум харылзажып шыдавас болганымдан ам кылдыртыр чалалгаларынга, ном-дептер, блокнот, шак болгаш өске-даа белек-селектерге, илеткелге болгаш парлалгага киирер материалдарыңа хараадаңчыг карышкактар, чаржынчыг частырыглар, өжегээрзиг өскерилгелер, ыянчыг ышкындырыглар турбазын дээш мыя мону бижидим.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Самагалдай.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22)1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8836. Чагыг 82.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.